

Gróf Tisza István, a vasgróf a mai magyar történettudományban

A 2004. október 27-én megrendezett konferencia előadásai

**Rendezők:
ELTE Ajtósi Dürer sori Kollégiuma
Tisza István Baráti Társaság**

TARTALOM

**Tőkéczi László:
Tisza István és a konzervativizmus**

**Pölöskei Ferenc:
Tisza István és a parlamentarizmus**

**Strausz Péter:
Tisza István és a 2. honvéd huszárezred**

**Szávay István:
Tisza István és a Román Nemzeti Párt**

**Ifj. Bertényi Iván:
Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában**

**Albert B. Gábor:
A Tisza István-kép a változó középiskolai történelemtankönyvekben**

Tökéczki László:
Tisza István és a konzervativizmus

Amikor Tisza Istvánról előadást kell tartani, arra gondolok, hogy a múlt héten volt egy konzervativizmus konferencia, ahol neve többször is előfordult, és Schlett István megpróbálta a magyar konzervativizmus típusait csoportosítani. Döntően kétféle konzervativizmust állított föl, és a végeredmény nála is az volt, hogy Tisza István sokkal inkább a liberális örökség része, és hogyha most én ehhez anélkül, hogy a jelenlévők ezt hallották volna csatlakozom, akkor arról szeretnék beszélni, hogy valami nagy tévedés van a mostani és a korábbi magyarországi vitákban arról, hogy mi a konzervativizmus és mi a liberalizmus. Ugyanis amíg több évtizeden keresztül Magyarországon az volt a szokás, hogy a történelmet visszafelé konstruálták meg - annak ellenére, hogy egy lineáris fejlődéselméleti sorba rendezték a történelmet, mégis visszafelé tették ezt -, s az olyan ideológiai-gondolkodási irányzatokat, amelyeknek „foltos” volt a jövője, azokat a múltjukban is megpróbálták olyan szempontból vizsgálni, hogy hol jelentkeznek a későbbi úgynevezett ordas-eszmék, szélsőségek, radikalizmusok.

A magyar konzervativizmussal foglalkozó egyik legélesebb eszű történésznél, a nem olyan régen elhunyt Szabó Miklósnál is tetten érhető, hogy visszafelé konstruálta meg a „neo-konzervatív” típusokat, hogy aztán lehetőség szerint ezek majd beletorkolljanak a 30-as és 40-es évek szélsőjobbaldali radikalizmusába. Nos, én úgy gondolom, hogy ennek azért nincs értelme, mert a történelmi kauzalitás arról szól, hogy a mindenkori cselekvők az éppen aktuális, illetve a múltból következő kihívásokra, kérdésekre keresik a választ, a jó vagy rossz megoldásokat. Eszükbe nem jut, hogy majd húsz év múlva, harminc év múlva meg egyáltalán majd a következő generációk mit fognak ezzel csinálni. Azt hiszem, hogy mindez leginkább a Deák-Kossuth ellentétre bizonyítható. Deák, aki reálpolitikusan megoldást keres egy nagyon fontos aktuális problémára, nem vehette figyelembe azt a Kossuthot, aki látomásosan arról beszélt, hogy az Ausztriához, a Habsburgokhoz kötött Magyarországnak meg vannak számolva a napjai. Hogy majd hatvan év múlva mi történik.

Ezt azért akartam elmondani bevezetőként, mert Tisza István politikusi alkata szerint is racionalista, liberális ember volt, aki azonban felelős nemzeti politikusként egy olyan ország élén állt, ahol nagyon, nagyon éles feszültségek voltak, és a kormányzó liberalizmusnak doktrínér összefüggései miatt szükséges volt az, hogy reálpolitikai korlátokat állítson azért, hogy a történelmi Magyarország megőrizhető legyen, hogy a liberalizmus által is nagyon gyorsan át- és szétszabdalt magyar történelmi társadalmat valamiképpen keretek között le-hessen tartani. A tiszai konzervativizmus ebben áll. A politikában és itt elsősorban a választójog kérdéséről van szó, de a gazdaságban is, illetve a gondolkodásban - itt az egyházzól, a vallásról van szó. Ezen a három területen fogom majd vizsgálni nézeteit, melyeket fontosnak érzett, hogy „megálljon” bizonyos pontokon, és azokon a pontokon megállva az ő alkatából következően ezért is vetődhetett fel a „vasgróf” kifejezés.

Ezeken a pontokon ő megállt, nem tágitott, és úgy gondolta, hogy ezek a pontok annyira egzisztenciálisak a magyar nemzet, a magyar nemzeti állam és a magyar társadalom a jövője szempontjából, hogy itt nem lehet engedni. Egyébként az igazság az, hogy nézeteiben az a klasszikus liberalizmus nyilvánult meg, amelyet részben német egyetemeken tanult, részben pedig, amely a kor gazdasági szemléletének tökéletesen megfelelt. Felhívnom a figyelmét mindazoknak - nem csak Tiszával kapcsolatban -, akik a dualizmus liberalizmusát valamilyen módon konzervatívnak meg hatalommániásnak meg ilyennek meg olyannak tartották, hogy van egy történelmileg nem eléggé méltányolt tény, és ez nem csak Baross Gáborra, a

vasminiszterre vonatkozik, hanem általában a korszakra. Gondolják el, hogy az 1867 után hatalomra került magyar nemesi középosztály és felső rétegek a politikai hatalmuknak a birtoklása közepette anyagilag jórészt tönkrementek. Gondolják el a mai politikát, meg egyáltalán a mai helyzetet tekintve azt a politikai - hatalmi garnitúrát, amelyik a hatalom birtokában anyagilag nem gyarapszik, hanem tönkremegy. Ez egy olyan kérdés, ami felveti, hogy egyáltalán akkor hogyan is konzerválták a dolgokat, amikor gyakorlatilag az anyagi alapok jelentős része csúszik ki a reformkorban majd a reformkor után a politikai elit talpa alól, és az önkényuralom korszaka végén újjászerveződő magyar politikai életben szerepet játszó közép-rétegeknek a további anyagi ellehetetlenülése, függésbe kerülése következik be a dualizmus évtizedei alatt.

Nézzük, hogy miért van a tiszai felfogásban olyan néhány pont, ahol ő úgy gondolja, hogy nem lehet Magyarországon a teljes szabadságon alapuló liberalizmusnak érvényesülni? A választójog kérdésében azt kell látni, hogy Tiszának nem a szociális ügyek voltak az elsődlegesek, bár természetesen azt is figyelembe vette, noha ez a figyelembe vétel például megint csak azt jelenti csupán, - minthogy Tisza majd végig angomán volt - hogy az angol módszert akarta alkalmazni. A választójogot tehát a műveltebb, a szervezett, a minőségileg általa is elismert munkásrétegekkel kapcsolatban egyáltalán nem vonta kétségbe, ellenben kétségbe vonta az általa tömegnek minősített befolyásolható rétegek választójogának kiterjesztését. A plutokrácia erősebb anyagi eszközökkel rendelkező politikai törekvésének áldozatául eshető tömegeket illetően már azt mondta, hogy ott meg kell állni. Ennek ellenére a szociális kérdésekben Tisza úgy gondolta - mint minden klasszikus liberális -, hogy a társadalom mozgásában a felemelkedő rétegek úgymint megszerzik idővel azt a kvalifikációt, amely a választójoghoz szükséges, és egy ilyen választójogi kvalifikációt szerzett személy már érdemes arra, hogy részt vehessen a liberális demokrácia gyakorlásában, ami egyébként a nemesi demokrácia örököséiként bizonyos minőségi kategóriát jelentett számára. Tehát ő nem gondolta azt, hogy szociális tekintetben olyan nagyon kellene a fennálló helyzetet feszegetni, és az, amit a választójogi kérdéssel csináltak nálunk, az sokkal inkább kifejezte a korabeli magyar baloldalnak a fixáltságát, amely lényegében nem a nagytőke, sokkal inkább a nagybirtok politikai hatalma ellen bevethető vidéki néptömegeknek a politikai felhasználhatóságát jelentette.

Ellenben ott van a nemzetiségi kérdés, ahol Tisza István, de egyik elődje, idősebb Andrassy Gyula már a reformkorban, majd az önkényuralmi bomlás időszakában újrászerveződő politikai életben is egyértelműen a nemzetiség ügyével, a nemzet ügyével kapcsolatban gondolja azt, hogy választójogi korlátokat kell állítani, az országot meg kell őrizni magyar országnak. És e tekintetben nem volt igazából jelentős különbség Tisza István és mondjuk a magyar politikai elit között - leszámítva néhány később teljesen balra csúszott képviselőjét -, sőt annyira nem volt különbség, hogy Tisza Istvánt, a liberális politikust az úgynevezett nemzeti radikalizmus részéről - amelyet most a függetlenségi párt kategóriával illettem, (lehetne mást is mondani) oldaláról támadták. Nemcsak, hogy a 68-as nemzetiségi törvény, hanem például az iskolák államosítása kapcsán is, ahol Tisza megint nem volt hajlandó az önkormányzatiságra, s a felekezeti iskolaállítási jogának a csorbítására. Ez is jól mutatja, hogy Tisza miközben egyesek utólag konzervatívnak állítják be, közben az akkor szerveződő antiliberalis konzervativizmus képviselői részéről igen erőteljes támadásoknak volt kitéve nemcsak az iskolák államosítása kapcsán, hanem a közép-nemesség utódainak elföldtelenedésével kapcsolatban is. E kérdésben Tisza azt gondolta, hogy az, aki értelmesen gazdálkodik, az, aki okszerűen felhasználja a rendelkezésre álló javakat, az úgysem megy tönkre, az versenyképes. Aki pedig tönkremegy, az pedig olyanoknak a birtokába adja át földjét, akik ezek szerint kiválóbbak, és itt nagyon bízott a magyarságnak a nemzetiségekkel szembeni

expanzív erejében, minőségi, műveltségi, szorgalmi és egyéb előnyeiben Tehát a nemzetiségi kérdés volt az egyetlen, ahol igazából ő jelentős korlátot látott, és nem óhajtotta a választójog kiterjesztését. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy Tisza, miközben megint konzervatívnak mondják sokan, az elföldtelenedő és ilyenkor már városokba özönlő és állami tisztviselővé váló egykori középbirtokosság örökösének a várost látta, és a városok megerősödésében gondolkodott. Nem véletlen az ipartámogató törvényeknek a korabeli sorozata. Tisza úgy gondolta, hogy a magyar művelt városi népesség lesz az a pótló szerepű társadalmi közeg, amelyik a korábbi, a feudalizmusban játszott földbirtokosi szerepet átveszi, és lényegében a magyarság terjesztésének a szerepébe kerül, és éppen ezért a városokkal kapcsolatban sem a konzervativizmus volt rá a jellemző, hanem kifejezetten a városfejlesztés, a városok „modernizációs” szerepének erősítése.

Ha valaki konzervatív, akkor sokaknak úgy tűnik, mintha nem akarhatna korszerűsítést, Tisza pedig kifejezetten korszerű elképzeléseket fogalmaz meg itt is, és nem csak a városok tekintetében. De hát a korban ez nem véletlen, ha belegondolunk, csak a legközelebb álló hatalmas személyiségnek, a német birodalmat megteremtő Bismarcknak a tevékenységébe, ahol a konzervativizmus valójában egy nagyon átgondolt, nemzeti-liberális fejlesztési politikát is jelentett.

Ha most tovább megyünk, akkor megnézzük a gazdasági területet, amellyel a választójogi cenzus kapcsán is bizonyos fokig foglalkozni kellett. A gazdasági kérdés az, amelyben Tisza István szinte manchesteri liberalizmust árul el időnként. Az az igazság, hogy ha valamiért lehet kritizálni és kell is kritizálni, az éppen az a hit, ami fiatalkorától kezdve kísérte. Úgy gondolkodott, hogy a szabad verseny, a piacnak az átalakító és igazságot osztó szerepe kapcsán kiválogatódó új vezető rétegek és a társadalomnak a gazdasági versenyképesség alapján való elrendezése automatikusan hoz magával bizonyos társadalmi békét, és éppen ezért öneki az állami beavatkozás kérdésében igen szűkkeblű volt a nézetrendszere. Ebben a tekintetben tehát tényleg inkább konzervatív liberálisnak lehet nevezni, amely ebben az időszakban éppen már a liberalizmus hanyatló irányzatát jelentette, hiszen a szociális kérdés Nyugat-Európában már igen erőteljesen kopogtatott. A mi viszonyaink között azonban a városoknak a sokkal kisebb népessége és politikai-társadalmi súlya miatt természetesen még volt kifutása ennek a tiszai gondolkodásnak. A gazdasági szabad versenyt gondolta például egy olyan mozzanatnak, ami majd az osztrák-magyar ellentéteket is csökkenteni fogja, mert véleménye szerint az osztrákok és a magyarok a kiegyenlítő gazdasági verseny következtében idővel már nem állnak majd olyan élesen egymással szemben.

A gazdasági kérdésekben Tisza egyértelműen a liberalizmus képviselője, és nem véletlen az, hogy a gazdasági kérdések tekintetében csak olyan szempontból jönnek elő olyan konzervatív elemek, amelyek sokkal inkább a magyar történelmi múltnak, a régi magyar nemesi örökségnek a szemléletét jelentik, például a családcentríkusság. A családcentríkusság, amelyben a magántulajdonnak teljesen természetesen motiváló ereje van, amely az embert alkotásra, munkára serkenti. Tisza István ebből a szempontból természetesen konzervatív ember volt, ez nyilván keresztyén felfogásából is következik, de hát a magyar nemességnek a családi-nemzeti szolidaritásának hagyománya itt sokkal fontosabb, semmint valami átgondolt, esetleg akár neokonzervatívnek tekinthető gondolkodásmódnak. Tiszának tehát a gazdasági élet tekintetében még egyszer hangsúlyoznám a liberalizmusát.

Van viszont egy olyan mozzanat, amely kétségtelenül egyfajta pragmatikus jó kapcsolatot jelent a konzervativizmus felé, legjobb ilyen tanítványa egyébként Klebelsberg Kúnó lesz, aki nem a gazdasággal, hanem az iskoláztatással foglalkozott. Nem véletlenül. Mint Tisza közvetlen munkatársa, erről a forrásvidékről szerzi azokat az alapelveket, amelyekkel a két

világháború közötti iskolai és egyáltalán szellemi újjászervezést irányítja. Miről is van itt szó? Nagyon egyszerűen arról, hogy Tisza úgy gondolta, hogy a gazdasági kérdésekben felesleges az osztályharc, és azzal a magyar nemzeti egység szempontjából mindenképpen szembeszállt, ahogy egyébként a felekezeti viszálykodással is. Nem véletlen a bevezető előadásban említett katolikus-református békéért mindent megtevő Tiszának a képe. A magyarországi lakosság felét alig kitevő és alig többségre vergődő magyarságnak az egész országot megőrző tevékenységére koncentrált. Mi is volt ez a mozzanat, ami az osztályharcot feleslegessé teszi? - kérdezi Tisza. És az idő őt igazolta, kérem. Itt megint lehet őt bántani, lehet negatívan megítélni, lehet kritizálni, de az övé volt az igaz és a távlatos felfogás, és ez igazolódott Nyugat-Európában is, amit ő gondolt. Mi volt ez? Az, hogy a termelésnek a technikai szellemi befektetéssel való többtermelésre indítása fogja idővel megoldani az elosztási gondokat, vagyis magyarán egyszerűen technokrata módon a hatékonysági gondolattal vélte a társadalmi problémáknak a szociális-elosztási vetületét megoldani. És Nyugat-Európában is ez történt és értelmesen mindenhol ez történik. Azóta sajnos irtózatossá váló vérvészteségek és gyilkosságok, tömeggyilkossági sorozatok alapján derült ki, hogy politikai hatalommal nem lehet gazdagságra felemelni embereket, s az egyenlősítés pedig tulajdonképpen csak a nyomorúságban és a szegénységben lehetséges.

A tiszai felfogás, arról szól tehát, hogy a jól képzett munkásnak az erkölcsileg megbízható és az egyre hatékonyabban termelő társadalomban természetes módon egyre több fog jutni. Ez számára természetes, hiszen a liberalizmus elismerte a társadalmi különbségeket és feszültségeket, de ezeket idővel egyre csökkenőnek gondolta, és a társadalmi békesség - szerinte - ilyen módon áll majd helyre. Tehát nincs szükség forradalomra. Ez a forradalomellenesség természetesen megint a konzervativizmussal rokonítja Tiszát, csak hogy itt megint van egy nagy különbség, mert Tisza nem nézte azt, hogy kik azok, akik társadalmilag a gazdasági hatékonyságot megvalósítják. Tehát nem úgy gondolkodott, mint az antiliberális konzervatívok, akik azt mondták, hogy de hát itt az új emberek, a „gyüttmentek” a régi törzsgyökös magyarok helyére kerülnek majd ezzel a kapitalizálódással, városiasodással és a hatékonysági kurzussal pozícióba kerülnek, és ez veszélyezteti az országnak a történetileg helyes ábrázatát. Tisza szerint ez nem így van. Ő rendíthetetlenül hitt abban a történelmileg kialakult hatékony magyar asszimilációban, amely nem csak nyelvi, hanem érzelmi és egyébként is ezt az országot össze fogja forrasztani, s ebben is neki volt igaza. Az első világháború és Trianon volt az, amelyik végül is ezt megcáfolta, mégis eredendően neki volt igaza.

Magyarországon a háború előtt akkora lendületes és olyan mély integrációs mozgások zajlottak le, hogy semmiféle forradalom, meg semmiféle reform meg semmiféle liberalizmus-elmélyítés nem tudott volna ezen az egyébként szervesen és dinamikusan haladó, minden beavatkozás nélkül is dinamikusan haladó magyar társadalmi, történeti, művelődési integráción változtatni. És nagyon jellemző, hogy Tisza e tekintetben jut el oda, ahonnan majd Klebelsberg veszi az iskolai építési akciókat. Ahhoz, hogy itt a népnek is a hatékonysági műveltségét és egyben asszimilációs és integrációs műveltségét fokozni kell az iskoláztatással. Tisza a magyar állami művelődéspolitikának elképzelését veti fel, amelyet természetesen ő mint vérbeli hatalompolitikus és nem szakpolitikus csak felvázol, annak a megvalósítása arra a Klebelsbergre marad, aki ennek az egész ügynek a szakmai végiggondolására is alkalmas volt.

Végül vegyük az egyházzal, a vallással, a hittel kapcsolatos nézeteit. Itt megint nagyon sajátos kétarcúságot találunk. Egyrészt Tisza István, ha úgy tetszik, konzervatívnak minősíthető, hiszen rendíthetetlenül istenhívő református keresztyén ember volt. És nemcsak úgy volt az, hogy személyesen e tekintetben meg volt győződve a hit igazságairól, hanem úgyis, hogy természetes módon gondolta azt is, hogy ahogy egyébként a politikában és a társadalomban a javakkal megáldott embernek szolgálnia kell, s így szolgálta természetesen egyházát is.

Azonban ha megnézzük, hogy Tiszának a hitvallásos vagy dogmatikai vallásossága milyen, bizony akkor egyértelműen egy liberális típusú vallásosságot látunk. Nem véletlen, hogy vannak olyan megnyilvánulásai, amikor a teljesen szélsőliberális akkori genfi református papokra hivatkozik a dogmaellenesség tekintetében, amit egyáltalán nem lehet konzervatívnak (ortodoxnak) nevezni. Más oldalról pedig, hogy amikor az első világháború előtt a református egyházban viták voltak az ágendás könyv, tehát a szertartáskönyv, a liturgiai könyv körül, akkor nem véletlen, hogy a szintén a bevezetőben említett Ravasz Lászlóval éles konfliktusba kerül Tisza István, mert az ő racionalizmusa annyira illeszkedett a kor hasonló típusú, akár katolikus, de leginkább protestáns típusú liberalizmusához, hogy bizony ő el tudta azt képzelni, hogy a modern racionalizmusnak, tudományosságnak nem megfelelő keresztyén hit-elemeket ha nem is kell kiiktatni, kiszedni, de háttérbe lehet szorítani. S így nem véletlen, hogy Ravasz László volt az, aki az úrvacsorai liturgiába beletett egy külön kérdést, amelyik a lélek hallhatatlanságára, az ember megváltottságára vonatkozik, ami éppen arról akart szólni, igen, itt megint van egy pont, ahol a keresztyén hitet nem lehet feladni. Tisza viszont volt annyira lojális, hogy e tekintetben is természetesen elfogadta az illetékesebbeknek a véleményét, és ebből nem lett nyílt konfliktus.

Azt látni kell viszont, hogy a Tisza által felfogott vallásosságnak erőteljesen politikai jellege is van. Nem véletlenül a protestáns-katolikus együttműködés terén kis könyvecskében, amit róla írtam, erre a politikai ökumené szót használtam. Itt számára megint a magyarság egységének a célja, a megbékélt különbözőségeknek a keresztyénségben rejlő társadalomszervező és politikai ereje, ami nagyon fontos. Miközben Tisza ugyanakkor a református, a protestáns történelmi örökség szempontjából tényleg konzervatív. Tehát az egyházszervezet síkján, az hogy paritásos legyen az egyházvezetés, a papi és a világi elemek együttes vezetésével, az, hogy az egyetemes papság elvéből következik a protestantizmusban az, hogy mindenkinek tevékenynek kell lenni, ezeket ő mindig hihetetlenül fontosnak tartotta, de nagyon jellemző, hogy bizonyos dogmatikai elveket viszont, amelyek ezeket megalapozták, esetleg korszerűsíthetőnek, vagy nem nagyon hangsúlyozandónak gondolt.

Itt tehát megint azt látjuk, hogy az egész „Tisza-jelenség”, akármelyik területről vesszük a példákat, a gondolkodást, liberális jellegzetességeket mutat, ahogyan az egész korszak domináns vonalai is ezzel jellemezhetők. Magyarországon van tehát egy történelmi liberális örökség, csakhát ezt ma a „liberálisok” fanyalogva kezelik, - jórészt persze nem is ismerik - pedig erre a színvonalra lehetne építeni. Tisza István a teljes liberális örökségnek nem csak ismeretében és tudatában van, hanem annak minden ponton addig a fenntartását, ápolását és természetes gondolkodási keretként létezését feltételezi, amíg az a magyar nemzeti államnak a létezésével nem kerül összeütközésbe, s addig, ameddig az nem kerül összeütközésbe a társadalmi konvenciókkal, szokásokkal, korlátokkal, amelyek a társadalom forradalmasítását akadályozzák.

A korban igazából a politikai hatalmi harcokon túl elitváltási harcok, illetve elitváltási törekvések vannak, és ez az, amelyben Tisza István konzervatív lesz. Ő úgy gondolta, hogy a magyar történelem kiválogatta és kiválogatja a magyar társadalom elitjét, s akik az elitben vannak, azokat nem lehet lecserélni, mert ez ezért így vagy úgy vagy amúgy már minőségi társadalmi csoport, s abba lehet belépni, ahhoz lehet csatlakozni, abból ki lehet hullani, de ez a társadalmi csoport, amelyik a magyarság évszázados „létharcában” magát igazolta, tekintélyes és hatalmas alkotásokkal és személyiségekkel gazdagította a magyar történelmet, nos ezt nem lehet lecserélni. Igen, itt és ebben megint konzervatívnak lehet minősíteni Tisza Istvánnak a gondolkodását, azonban én úgy gondolom, hogy minden egyes társadalomnak és minden egyes társadalmi rétegnek joga van az önvédelemre, és önmagában az, hogy magát, vagy az adott fennálló struktúrát védi, még nem jelenti azt, hogy ezzel másoknak árt. Ez

pusztán politika érdekképviseleti harcokat jelent, és itt ebben az összefüggésben Tisza István érdekképviseleti felfogása a magyar társadalmi struktúrának fennálló állapotát gondolta olyannak, amelyet a gazdaság, a művelődés, a politika mozgása, változása lassan-lassan majd itt meg ott módosít, átalakít, de amely összességében a történelemben jól teljesített, és éppen ezért semmiféle elitcserére nincs szükség. Tiszát azért gyűlölték sokan, mert Magyarországon az elitváltási törekvés különös, úgyis mondhatnám, hogy egy sajátos szemfényvesztéssel akart végbemenni. Arról van szó ugyanis, hogy a társadalomban például a presztízseket, a társadalmi tőkéket csak idővel, generációk munkájával lehet felgyűjteni. Sehol nem megy az, hogy akít a magyar népi kifejezés „gyütmmentnek” mond, az hirtelenjében a társadalom élére kerüljön, és ő határozza meg a dolgokat csak azért, mert mondjuk esetleg a leggazdagabb, vagy azért, mert esetleg megvette a legtöbb szavazatot. Tisza is úgy gondolkodott, hogy a társadalomnak nincs ilyen változásra szüksége, és főképpen emiatt gyűlölték őt azok a homo novusok, akik úgy gondolták, hogy nekik, magukat Európának kinevezve joguk van arra, hogy a magyar társadalmat vezessék. Ezért találták ki, - Ady nyomán - hogy a „magyar ugar”, tehát mindenki aki a történelmi magyar felfogást vallja, konzervatív, elmaradott, primitív, ők pedig a „modern” és az „európai”, csak azért, mert megtanultak néhány brossúrát Párizsban, meg máshonnan.

Ezt a véleményt manapság is hajlandók elfogadni olyan emberek, akik nem veszik a fáradságot, hogy elolvassák Tiszának az írásait, s ugyanakkor elolvassák az őt támadó úgynevezett progresszivisták értelmiségiek írásait is. Mert akkor a lábjegyzetekben ugyanazokat az olvasmányokat fogják találni mindkét oldalon, csak természetesen ezekből az olvasmányokból egészen más következtetéseket vontak le. Ha ezt legalább elismernék, és hogyha innen indulnánk ki, akkor maga ez az egész mai napi politikáig elhatoló és egyébként sok tekintetben teljesen hamis és tévútra vezető vitának is véget lehetne vetni Tisza István személyével és politikájával kapcsolatban. Mert akkor ténylegesen azokra a kérdésekre lehetne összpontosítani, amely szerintem a korszak magyar politikájának is a helyretételét, újraértékelését és megértését egy nemzeti konszenzusnak a létrehozását is eredményezné.

Pölöskei Ferenc:
Tisza István és a parlamentarizmus

Én 20 évvel ezelőtt fejeztem be könyvemem Tisza Istvánról. Ez akkor az első könyv volt azután az időszak, korszak után, amikor Tisza Istvánt Ady szavaival jellemezték vad geszti bolondnak, gyűjtogató csóvás embernek. Ismerjük ezeket az Ady által, de csak 1910 és '14 között írott, tehát egy konkrét időszakban írott verseket. Korábban Tisza egyik lapjának a szerkesztője volt és nagyon is közel volt Tisza Istvánhoz, és később is közel került hozzá, amikor a házassága szóba került Csinszkával. Csinszka apja Tisza képviselői köréhez tartozott és kérte: segítsen leküzdeni az akadályokat, amelyek a házasság útjában állnak. Tehát ezzel meg is szűnik Ady számára egy korszak, egy költőnél vannak ilyen, vannak másfajta korszakok is, tehát nem tekinthető ez az Ady-féle vélemény általánosnak.

Én úgy gondoltam, hogy Tisza tényleg nagy magyar államférfinek számít. Amikor ez a könyv megjelent, még a rendszerváltás előtt vagyunk, nagyon sok levelet kaptam. Akkor az itt jelen lévő Patay József is írt nekem levelet. Tett kritikai észrevételeket is amellet, hogy elismerően írt erről az előző értékelést megváltoztató könyvről. Azt írta, hogy Tisza sportszerű ember volt, - emlékszem - egy helyen azt írtam valahol tényleg, talán elhamarkodottan, talán a hatás-keresés jegyében, hogy Tisza, miután rossz volt a látása, de szeretett vadászni, ezért lóhátról is lövöldözött az apróvadakra. És akkor a Józsi bácsi azt írta, hogy Tisza igazi sportember volt, ezt nem tehettem. Erre a konkrét kritikai megjegyzésre emlékszem, és most arról is beszélnék, részletesebben is, hogy egyáltalán miben írnám meg másként most ezt a könyvet. Én állítom egyébként, hogy néhány mondat kivételével változatlanul leadnám. De hogy mivel egészíteném ki még azt, amit 20 éve írtam? Részben ezt megtettem, mert 10 évvel ezelőtt megjelent ez a könyv, de bővítve német nyelven, és elkerült külföldi könyvtárakba is. Nekem szerencsém volt az egész Tisza-életrajzzal, - ha ezt annak tekinthetjük - mert a református egyház zsinati levéltárában megtaláltam - Balogh Jenő őrizte meg - Tisza teljes iratanyagát, és először sikerült hozzájutnom, tehát nem is kutatta senki akkor még. És megtaláltam Bécsben is egy Tisza István anyagot, ha valaki ott jár, ma sokkal nehezebben lehet hozzájutni, mert iratonként kell kikérni. A bécsi állami levéltár, az Osztrák-Magyar Monarchia levéltára volt, és a megegyezés értelmében éltek ott magyar levéltárosok. Ma is van ott kiküldött levéltáros. Akkor Németh Antalnak hívták a levéltárost, akivel napközben a levéltárban ültünk, dolgoztunk, xerox nem volt, úgyhogy reggeltől estig írtunk. Amit pontosan nem tudtunk lefordítani, vagy pontosan akartuk később közzétenni, azt szó szerint írtuk németül, amit lefordítottunk, azt magyarul. Tehát rengeteget dolgoztunk, este pedig kimentünk a Grinzingbe, Varga Jánossal, barátommal, aki nehéz egészségi állapotban él, és másokkal is, tehát jó életünk volt ott több hónapig. Bementünk a raktárba, és megfoglaltuk az iratcsomókat, és bevittük a kutatóba. Ma ez elképzelhetetlen. Minden iratot külön kell kikérni a levéltártól. Tehát nekem ilyen szempontból a Tisza anyaggal szerencsém volt. Én egyetértek azzal, amit Tökécski László itt elmondott. Hogy a konzervativizmust és a liberalizmust, valamint ezek megítélését konkrétan kell nézni. Szóval nem lehet általában, globálisan valakire azt mondani, hogy konzervatív, a másokra azt, hogy liberális, hanem a konkrét eseteket kell vizsgálni. Tisza konzervatív volt tényleg a családi hagyományok, az egyház tiszteletében, vonzáskörében, a hagyományok őrzésében, a tulajdon szentségének a vállalásában, a meglévő elit erősségében és annak intellektualitásában hitt, és ezt tartotta alkalmasnak az ország vezetésére is. Ezek tehát konzervatív jegyek, és élete első időszakában meghatározóak is. Később jön a változás gazdasági felfogásában, amikor liberális elemek vegyülnek, kerülnek be az ő életfelfogásába. Itt említeném a Magyarország története 8. kötetét, már lassan kiment a forgalomból, szerencsére. Amikor Bethlen Istvánt például fél-konzervatív, aztán fél-liberálisaként jellemzik.

Már százalékoljunk is, 75 %-ban konzervatív, 10 %-ban mondjuk liberális, és egy-pár százalék más irányzat, valami kozmopolitizmus, vagy akár a szociális kérdések ismerete. Úgyhogy nem jó ez a globális megközelítés, hanem tényleg a konkrét cselekmények értékelése szerint bíráljuk azt el, hogy ki milyen felfogást vall.

Tisza István életének első időszakában komoly tudományos tevékenységet folytatott. Igaz, hogy a parlamentnek tagja lesz 25-26 éves korában, ez volt a norma, a törvények ezt írták elő. Széll Kálmánról vita keveredett abból, hogy nem töltötte be a 25. életévét, és mégis képviselővé választották, meg is támadták ezt a választási bíróságnál. Tisza István kezdetben nagyon keveset szerepelt. Inkább a tudományos munkásságát folytatta, amit a nyugati egyetemeken kezdett, azokat az ismereteit bővítette, és kitűnő könyveket, gazdaságtörténeti könyveket írt, aminek az olvasása nehézkes is, mert komoly gazdasági szakkifejezéseket, a kor színvonalán álló gazdasági elemzéseket, gazdaságtörténeti felfogást tükröző írásokat tartalmaznak. 8-10 könyvről van szó, amelyekben a gazdaságot, az agráriumot, az ipart, a kereskedelmet vizsgálja általában, de lefordítja ezt a magyarországi helyzetre, próbál belőle következtetéseket levonni a magyar gazdaság számára, hogy milyen útjai, kiútjai vannak, és ilyen módon említi a piacgazdaság megerősödését, az export fokozását és a polgári viszonyok között a belterjes gazdálkodás megerősítését. Ez nagyon fontos eleme az ő tevékenységének. A méhészet, a selyemhernyó-tenyésztés, a gabona helyett a feldolgozás, a liszt-kivitel erősítését, a konzerviparnak a fejlesztését, az utak, vasútépítés folytatását követelte. itt jön. De jelentősek voltak a szociális intézkedései is, pontosabban azok, amelyeket ő támogatott. Erről Tőkéczi László beszélt már, de én konkrétan megemlíteném, hogy a vasárnapi munkaszünetet 1891-ben tulajdonképpen már ő vitte keresztül, ide sorolhatók a biztosítások egyes formái, a baleset és a betegség biztosítás a bevezetésének első lépései is 1891-re tehetők. Ezek már azok a pontok, amelyekkel már kibővíteném a könyvet. De az oktatás intenzitása is idetartozik. Nagyon sokat foglalkozott - nem köztudott - az oktatási intézményekkel, különösen képpen bírálta a jogi képzést, ezt a mezei jogászképzést, amikor csak előadások voltak, és valaki csak befejezte öt év alatt, vagy tíz év alatt a gyenge oktatási lábakon álló jogi kart. Ugyanakkor mindezt egy nagy, erős nemzeti elkötelezettség kísérte, ezzel párosult ez a liberalizmus. Kibővíteném a könyvemet a közigazgatási szakszerűségnek a felismerésével is, erre ő nagyon sokat adott, és nagyon sokat foglalkozott, jobban érdekelte a közigazgatás, mint a belügyminisztereit vagy az éppen adott, hivatalban lévő pénzügyminisztereket. A megyerendszert például elavultnak tekintette. Túlságosan is sok mindent vállalt a megye az 1870-es közigazgatási törvény értelmében. Rengeteg tagja volt, a virilisek adták a felét, másik felét választották, de több száz tagja volt egy-egy megyei közgyűlésnek, és nem volt szakszerű. Ugyanakkor a községek az ügyeiben is dönteniük kellett, például a megyében lévő valamennyi község zárszámadásáról. Ezt nem lehetett komolyan tenni, egy ilyen testületnek, nem is jártak el persze a képviselők a virilisek különösen nem a megyei közgyűlésekre. Két évi rendes közgyűlés volt, és voltak rendkívüli közgyűlések is. A rendkívüli közgyűlésekre eljártak, ott mindig tömve volt a megyeháza, akkor már kiépültek, fölépültek. Ilyen volt például a főispán beiktatása, a főispán a kormány embere volt vagy a megye által választott, autonómiát megtestesítő alispán választását vagy például Ferenc József, az uralkodó születésnapját mindig ünnepélyes külsőségek közepette tartották meg. Amivel tovább kiegészíteném, a nemzetiségi, és egyáltalán a belső nyugalom kérdése. Itt a nemzeti egységnek a megteremtése lebegett a szeme előtt, és a szélsőségek elhárítása, vallási téren, a türelmetlenség csökkentése. Az ultramontánokkal szemben például nagyon határozottan lépett föl, amikor nagyon is fontosnak tartotta a vallás és az egyházak szerepét, a nemzeti egység kialakításában. A nemzeti kérdést nagyon fontosnak tartotta: a nemzetiségi izgatást elvetette, de a magyar nemzeti türelmetlenséget is. Sokan ezért bírálták, Bethlen István, aki akkor még az Alkotmánypárt tagja, Andrássy Gyula, a Függetlenségi Párt alakja, akik különben az ő ellenzékéhez,

kormányzati ellenzékéhez tartoztak, de túlzottnak tartották azt, hogy Tisza próbálta megnyerni a nemzetiségeket. Tisza látta világosan azt, hogy az ország lakosságának csaknem a fele, a kiegyezésnél több mint a fele más nemzetiségű volt. Ezért ezt valamiképpen próbálta megoldani, tett erre kísérleteket. Nem sikerült neki, részben azért sem, mert a magyarországi politikai elit egy része is ellenezte, meg persze elleneztek a szomszédos országok. A népszerűség elhárítása mindvégig jellemezte, továbbá a felismert célok védelme, és egyéni bátorsága, küzdőképessége. Állandóan ingázott Geszt és Budapest között. Ez óriási megterhelés volt abban az időszakban, nem kocsikkal, luxuskocsikkal jártak, hanem vonatokon, meg szekereken, szóval ez önmagában is, de a munkabírása is példátlan volt. A bátorságára még csak néhány példát említek, amikor rálőnek a parlamentben, a képviselőházban 1912. június 7-én, látszik még a képviselőházi elnöki asztalnál ennek a nyoma, de ő állva maradt és utána tovább vezette az ülést. A Tiszák soha nem építettek maguknak Pesten házat, vagy lakást, palotát, vagy villát. Béreltek, Tisza István is a Zrínyi utca 8. szám alatt született, és közbevetőleg említem csak meg, miután itt vagyunk a Tisza István Baráti Társaság ülésén, ott korábban volt egy emléktábla. Én voltam ott és emlékeznek még a táblára, azt nem lehet tudni, hogy hol van. A születési helyet kellene megkoszorúzni, vagy valami emlékművet állítani, visszaállítani. A Hermina úton van egy emlékmű, rendben van az is, de a születést én nagyon fontosnak tartom. Tehát 1918. október 31-én, elmenekülhetett volna. Ezt ő tudta, hogy az élete veszélyben forog, de maradt. Azt mondta, hogy ő úgy hal meg, ahogy élt, és mint államférfi, nem menekülhet. Azt hiszem, hogy kevés ilyen államférfi létezik, aki ha vállal valamit, azért az életét is képes adni. Tehát ilyen szempontból példaértékű. Ráadásul fia, István, spanyolnáthában, halálos betegségben feküdt Geszten, meg is halt. Később a geszti sírboltból elvitték a koponyáját, beszélünk a lelkésszel, a polgármesterrel, de többet nem tudnak. Politikai tevékenysége, parlamenti tevékenysége tulajdonképpen akkor kezdődik, amikor az apja meghal. 1902-ben, ekkor ér véget a tudományos tevékenysége. Ekkor száll be a politikai életbe és a szabadelvűek meghatározó politikusává válik. Politikai erők közötti szélcsendet nem sokáig lehetett fenntartani, Széll Kálmánnak egy ideig igen, aztán a szélcsend megszűnik, és kiéleződnek az ellentétek. Tisza István ekkor áll a szabadelvűek élére. Lemond mindenfajta, vállalati, ipari érdekeltségi köréről, mert megjelenik az összeférhetetlenségi törvény, ami nagyon szigorú volt, és ő azt mondta, hogy akkor én ezt most tudomásul veszem, ezekről lemondott, és csak a politikának élt. Itt konzervatívnak tekinthető abban az értelemben, hogy az adott parlamentarizmus adott kereteihez tartozott, ezt vallotta. Vallotta azt is, hogy a házszabályokat fenn kell tartani. Így akarta az ellene induló obstrukciót letörni, amikor miniszterelnök lesz 1903 és 1905 között. A házszabályoknak két fontos, klasszikus eleme van, az egyik az, hogy a többség akaratát biztosítani kell, a második eleme pedig az, hogy a kisebbség szólásszabadságát is biztosítani szükséges. A parlamentben 1904-ben az ellenzék megakadályozta a többségi akaratot. Ezzel tehát sértette a házszabálynak a klasszikus elvét. Tisza aztán keresztülviszi a házszabály módosítását, kiíratta a választásokat, és vereget szenved. 1904. november 18-áról a „zsebkendő-szavazásról” van szó. A szabadelvűek megszavazták Tisza házszabály módosító javaslatát. Itt egy lehetőség marad - mondta - vagy sorsára bízni az országot, vagy véget vetni az egész komédiának. A továbbiakban már csak annyit szeretnék mondani, hogy ekkor magányba vonult, de nem a sértődöttség miatt, hogy elveszítette az 1905-ös választásokat, hanem azért, hogy fölkészüljön az újabb, nagyobb és eredményesebb csatákra. És ezt teszi a visszavonulás magányában, amikor Geszten él, legfeljebb csak Pápára látogat el, hiszen a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki tisztségét látja el. 1912 és 1914 között át akarja alakítani a maga elképzelései szerint azt a politikai kormányzati rendszert, amely 1867-ben létrejött, és amelyet úgy lát, hogy módosítani, változtatni kell azért, hogy elveit érvényesíteni tudja. - Köszönöm szépen.

Strausz Péter:
Tisza István és a 2. honvéd huszárezred

Tisza István életének apró, de érdekes szelete az a körülbelül két esztendő, amelyet a 2. honvéd huszárezrednél töltött - először mint önkéntes, évtizedekkel később pedig mint az ezred parancsnoka. Az elkövetkezőkben a politikus és az alakulat közös történetét szeretnénk röviden bemutatni, különös tekintettel az első világháború időszakára.

Tisza két alkalommal került hosszabb időre kapcsolatba a 2. honvéd huszárezredrel. Először 1881 folyamán, amikor is középiskolai tanulmányait elvégezve önkéntesi évét töltötte a Debrecen központtal szerveződő alakulatnál. A fiatal gróf éppen azért került ehhez a csapattesthez, mert Geszt hadkiegészítési szempontból a cívisvároshoz tartozott.

Ekkor az egyéves önkéntesi státusz még nem volt az Osztrák-Magyar Monarchiában törvényileg szabályozva - erre csak 1882-ben került sor¹ -, így az akkori gyakorlat szerint az adott alakulat tisztikara egy közös gyűlésen döntötte el: az önkéntesi pályára lépni szándékozó személye becsületbeli és egyéb szempontok alapján vajon alkalmas-e arra, hogy az ezred befogadja őt soraiba.² Ez a döntés Tisza István esetében kedvező volt, tehát itt tölthette azt az egy évet, amely katonai pályájának kezdetét jelentette.

Ebben az időszakban az Osztrák-Magyar Monarchia hadvezetése úgy gondolta, hogy a jövő háborújában nagyon fontos szerepe lesz a lovasságnak, amely nagy tömegekben fogja majd megvívni harcát valószínűleg a kelet-európai sztyeppéken. Éppen ezért a lovasság harci képzését is ehhez a stratégiai elgondoláshoz igazította. Ekkoriban még a klasszikus kiképzés várt egy önkéntesre, ami az első pár hónapban megegyezett az újonc-kiképzéssel, majd - hogyha a lovaglásban is megfelelő jártasságot tanúsított az illető - ezután egy kvázi tartalékos-tiszti tanfolyam várt az egyéves önkéntesre, az önkéntesi év végén pedig tartalékos hadnagyként, vagy főhadnagyként szerelt le az illető. Tisza István a tartalékos főhadnagyi rangot érte el, amely teljesen átlagos katonai pályafutásnak számított, hiszen roppant ritka volt az, hogy valaki tartalékosként főhadnagyi rangnál magasabb rendfokozatot ért volna el.³ Tisza ezután visszatért a polgári életbe, és tanulmányai elvégzése után a politikában vállalt szerepet. Több mint 30 év telt el addig, amíg újra kapcsolatba került a debreceni huszárokkal.

Mielőtt azonban rátérnénk annak bemutatására, hogy 1917 folyamán hogyan is került Tisza István újra a világháború különböző frontvonalain küzdő csapattesthez, tekintsük át röviden az alakulat 1914-1917 közötti történetét.

A Debrecen környékéről, Hajdú és Bihar vármegyék területéről sorozott 2. honvéd huszárezred igen hamar bekapcsolódott az I. világháború hadműveleteibe. Az alakulat 1914. augusztus 20-án vagonírozott be Debrecenben, és a 11. honvéd lovashadosztály kötelékében elindult Kelet-Európa, Galícia felé. A hadvezetés tervei szerint a hadosztálynak más lovas

¹ 1882. évi XXXIX. törvénycikk *A véderőről szóló 1868. évi XL. törvénycikk némely szakaszainak módosítása tárgyában. Corpus Juris Hungarici. CD-ROM változat.* Szerk.: POMOGYI LÁSZLÓ. A Függelékét összeállította: BÓDINÉ BELIZNAY KINGA. h. n., KJK-KERSZÖV, é. n.

² BALLA TIBOR: *A magyar királyi honvéd lovasság 1868-1914.* Budapest, 2000. 72.

³ HAJDU TIBOR: *Hivatásos és tartalékos tisztek a Monarchia hadseregében.* In.: *A magyar katonatiszt (1848-1945).* Szerk.: HAJDU TIBOR. Budapest, 1989. 47.

csapattestekkel együtt fel kellett derítenie, és lehetőség szerint meg kellett semmisítenie az orosz lovastömegeket, megállítva ezzel az ellenség vártnál előbb kibontakozó támadását.⁴

Ennek megfelelően a 2. honvéd huszárezred nagyon gyorsan bevetésre került: részt vett az első és a második lebergi csatában, majd a későbbi visszavonulás során a Krakó körüli harcokban, 1915 elejétől pedig a Kárpátokban küzdött az alakulat. 1915. május 2-án a gorlicei áttörés kezdetén a főcsapás irányában küzdött az ezred, ahol igen súlyos veszteségeket szenvedett. Bő egy évvel később, 1916 nyarán a román hadszíntérre helyezték át a debreceni huszárokat, eleinte azzal a céllal, hogy feltöltik és pihentetik az alakulatot, az időközben kibontakozó és teret nyerő, Erdély elleni román offenzíva miatt azonban azonnal harci alkalmazásba került, és a Kárpátok gerincén kellett felfognia a román, illetve később az orosz haderő támadásait. Itt már 1916 őszétől állóharcra kerül sor, ezért novemberben súlyos csapás érte a huszárokat: meg kellett válniuk lovaiktól.⁵ A fentről érkezett döntésnek több oka is volt: egyrészt az, hogy az állóharc során aránylag kis szerep jutott a lovassági hadmozdulatoknak, másrészt pedig a Monarchia hadereje ebben az időszakban már komoly lóhiánnyal küzdött. A rendkívül nagy megterhelés, illetve a rossz takarmányozás miatt ebben az időben már hetente több mint 8000 ló pusztult el az Osztrák-Magyar Monarchia haderejében, ráadásul az állóharc követelményeinek megfelelően nagyon feszített tempóban kellett fejleszteni a tüzérséget, amelynek mozgatását ekkor csakis lovakkal lehetett végezni. Valahonnan el kellett vonni a lovakat, ezt pedig úgy próbálták megoldani, hogy időlegesen hol az egyik, hol a másik lovasalakulattól vonták el azokat, és helyezték át vagy lópihentető-lóteleltető állomásokra - ahogy ezt a korban nevezték -, vagy pedig a tüzérséghez. Szerencsésnek voltak mondhatóak azonban a debreceni huszárok, mert később visszakapták lovaikat, ez pedig jó hatással volt hangulatukra.

1917-től sík terepen, Bukovina lankáin szolgált az ezred, ahol utolérte őket is az 1917-es nagy hadsereg-átstrukturizációs hullám. A Monarchia haderejét több ízben is átformálták ebben az időszakban: először a lovasság nagy részét leépítették. A vezérkarban ugyanis az a felfogás győzedelmeskedett, miszerint az állóharczat korábban többé nem fog komoly szerepet játszani a lovasság, ezért nem érdemes lovasalakulatokat fenntartani. Így a meglévő lovas egységeket a - nevük megtartása mellett - átstrukturizálják gyalogos alakulatokká. Ez az elgondolás azonban már az év őszén meg is bosszulta magát, mivel az 1917. októberi-novemberi caporettói áttörés után azért nem sikerült a Monarchia haderejének a visszavonuló olasz csapatokat megsemmisítenie, és nagy területnyereségre szert tennie, mert a sikeres áttörés után - gyorsan mozgó csapatok, nevezetesen lovasság híján - nem volt képes eléggé gyors ütemben üldözni az ellenséget.

1917-ben egy másik átstrukturizációs hullám is végigsöpör a Monarchia haderején. A hadvezetés ugyanis érzékelte azt, hogy mivel az alakulatok területi alapon szerveződnek, azok nagyban tükrözik az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi összetételét is. A különböző nemzetiségek pedig igencsak eltérő eredménnyel szerepeltek az addigi harcokban, egyre többször lehetett megbízhatatlan, néha áruló cseh, lengyel és délszláv alakulatokkal találkozni, viszont a magyar és a német népesség, a magyar és a német ajkú közkatonaság harcértékében meg lehetett bízni. Ezért a főparancsnokság elképzelései szerint ezeket az alakulatokat keverni

⁴ *Magyarország hadtörténete*. Főszerkesztő: LIPTAI ERVIN. Budapest, 1985. 2. kötet 49. (A továbbiakban: *Magyarország hadtörténete 2.*, 1985.)

⁵ Az ezred 1914-1916 közötti tetteire és a „lótalanításra” lásd: *A m. kir. debreceni 2-ik honvéd huszárezred története 1869-1918*. Összeállította: az ezred emlékbizottsága. Budapest, 1939. 13-148. (A továbbiakban: *Ezredtörténet*, 1939.)

kell egymással, illetve az alakulatokon belül meg kellene változtatni az eddig fennálló nemzetiségi viszonyokat, a magyar és német nemzetiségű legénységet a kevésbé megbízható nemzetiségű legénységgel vegyíteni. Ez az elgondolás sem volt igazán szerencsés, mert elég sok alakulat ezek után - miután megváltozott nemzetiségi összetétele -, nemhogy megbízhatóbb, hanem megbízhatatlanabb lett, más egységeknek pedig a homogén magyar vagy homogén német jellege és ezzel megbízhatósága is odalett.⁶ Nagy szerencse, hogy a 2. honvéd huszárezredet ez a döntés nem érintette. Sőt, náluk a „lótalánítást” is visszafogottan hajtották végre. Az ezredet két részre osztották: ezeknek az egységeknek a neve innentől kezdve félezred lett. Az első félezred lovas maradt, s csak a másodikat szervezték át gyalogosnak,

Erre az időre már az egész haderő „elszürkült”: eltűntek a színes egyenruhák, amiben a huszárok 1914-ben támadásba indultak, és most már a honvéd huszárok is először csukaszürke, később pedig tábori szürke öltözetben és a modern harcászat követelményeinek megfelelő felszereléssel indultak harci alkalmazásba.⁷

Ennek az átrendeződési folyamatnak a kellős közepén érkezett Tisza István 1917. augusztus 15-én az ezredhez. Először az első félezred parancsnoka lett, tehát a lovas részét vezette az ezrednek. Tíz nappal később azonban már ideiglenes ezredparancsnokként és működnie kellett, ugyanis Flohr János ezredes, az ezred akkori parancsnoka egy időre más beosztást kapott. Tisza gyakori távolléte során - már október 12-én Budapestre kell utaznia a delegáció egyik ülésére - pedig Puska János alezredes vette át az ezred parancsnokságát. Ez többször előfordult, mert Tiszának többször is a hátszágba kellett utaznia, amikor a politikai élet ezt megkövetelte.⁸

A bukovinai front ebben az időszakban már nem volt túlzottan mozgalmas, hiszen 1917 nyarán, a Kerenszkij-offenzíva kifulladására után az orosz haderő egyre inkább széthullott, Szentpétervárott és Moszkvában bolsevik fordulat következett be, az újonnan hatalomra jutottak pedig kiegyezésre, fegyverszünetre, békeszerződésre törekedtek a központi hatalmakkal. Emiatt harci cselekmények megszűntek a keleti fronton, a bolsevik hatalom pedig minden áron igyekezett megegyezésre jutni Berlinnel és Béccsel.

Hosszas tárgyalások után végül 1918 márciusában megszületett a breszt-litovszki béke, így a Monarchia innentől kezdve átdobhatta a csapatait nyugatra, az olasz arcvonalra. 1918. április elejétől május közepéig a 2. honvéd huszárezredet is megpróbálták felkészíteni az olasz front viszonyaira: átképezték a legénységet, a hegyi harc fortélyait igyekeztek elsajátíttatni velük. A kiképzési terv végrehajtásában fontos szerepe volt az éppen aktuális osztály-, félezred- és ezredparancsnokoknak, hiszen ők felügyelték és adminisztrálták ezeket az átképzési metódusokat.

Május 12-én el is indították az egész alakulatot az olasz frontra, ahova egy héttel később érkezett meg, és rakodott ki. Boroevic vezérezredes hadseregcsoportjához kerülnek, a 6. hadsereg tartalékát alkották. A huszárok a Cordymano, Orsago, Bavari és Bosco települések térségében húzódo arcvonalra kerültek. Ez a Piave folyó szakaszán terült el, az állásokkal szinte majdnem szemben magasodott a folyó jobb partján elhelyezkedő Montello-hegy, amely az egész területen uralkodik, és sajnos ekkor olasz kézben volt. Az alakulat itt tovább folytatta a hegyi harcra történő átképzést, a legénység három és fél év után először gázálcot kapott.⁹

⁶ Az átszervezésekre lásd: *Magyarország hadtörténete 2.*, 1985. 95-97.

⁷ BARCY ZOLTÁN - SOMOGYI GYÖZŐ: *Királyért és hazáért*. Budapest, é. n. 85.

⁸ *Ezredtörténet*, 1939. 150-159.

⁹ *Ezredtörténet*, 1939. 162-163.

Ez egyébként szintén azt jelzi, hogy a Monarchia technikai felkészültsége ebben az időben már igen gyenge volt, hiszen nem tudta az egész haderejét ellátni a modern harcokhoz szükséges eszközökkel, csakis az olasz fronton harcoló egységek kaphatták meg ezeket.

Amellett, hogy az új harceszközök használatára próbálták megtanítani a legénységet, kezdetét vette egy offenzívára történő felkészülés is. Az osztrák-magyar hadvezetés ugyanis úgy gondolta, hogy 1918 nyarán elérkezett az ideje megpróbálni a szemben álló olasz, és most már francia-angol erők szétzúzását. Különböző koncepciók feszültek egymásnak a vezérkaron belül a tekintetben, hogy ezt egy irányból, egy főcsapással, vagy esetleg több irányból kellene megoldani, és a jelenkorból visszatekintve úgy tűnik, hogy az egyik legszerencsétlenebb ötlet diadalmaskodott. Conrad tábornagy és köre elérte azt, hogy két irányból induljon az offenzíva: egyrészt északon - hiszen az olasz front maga egy furcsa negyed körívet alkotott -, másrészt pedig - ezt a támadást támogatandó - a Piave térségében lépjenek akcióba az osztrák-magyar csapatok.¹⁰ Ez az elgondolás azért volt elhibázott, mert megosztotta az Osztrák-Magyar Monarchia olasz fronton állomásozó, amúgy is gyenge csapatait. A hadsereg ugyanis nem tudta a fő csapásirányban kifejteni teljes erejét, hiszen egy mellék-csapásirányt is követnie kellett. Arról nem is beszélve, hogy nem történt meg kellőképpen a lőszer- és élelmiszertartalék, illetve a technikai anyag felhalmozása, ugyanis az osztrák-magyar gyárak ekkor már egyszerűen nem tudtak annyi hadianyagot szállítani, amennyi lehetővé tett volna egy ilyen nagyszabású katonai akciót. Arról nem is beszélve, hogy a csapatok roppant elcsigázottak voltak, ekkoriban az olasz fronton szolgáló katonák átlagsúlya 55 és 60 kg között volt, ez később október folyamán tovább csökkent 50-55 kg-ra. Az offenzíva kimenetele tehát igencsak kérdésesnek tűnt.

A támadásra történő felkészülés közben lett június 2-án már hivatalosan is Tisza István az ezredparancsnok, innentől kezdve ő vezényelte az alakulatot és vezette annak adminisztrációját. Az előkészületek végül is nem fejeződtek be teljesen, mert június 15-én el kellett indítani az offenzívát. Hajnali 4 órakor indult meg a 2. honvéd huszárezred támadása, amely azonban nehezen nyert tért, az átkelés a Piavén csak másnapra sikerült. A zuhogó esőtől a Piave megáradt, és ez is roppant hátrányosan érintette az osztrák-magyar csapatokat. Ráadásul hiába keltek át a rohamozó alakulatok a Piavén, onnantól kezdve az erős ellenséges tűzben megakadt a támadás, ráadásul a megáradt folyó elsodorta a pontonokat, tehát nem lehetett sem visszaszállítani a másik parton rekedt csapatokat a saját vonalához, sem pedig ellátni őket élelmiszerekkel és lőszerrel. Az elkövetkező egy-két napban hiába történik erre több kísérlet is, az olasz tüzérség tényleg briliáns tűzvezetéssel megsemmisíti azokat a pontonokat is, amiket fel próbálnak verni a Piave felett. A jobbparton ötnapos elkeseredett küzdelemben vesz részt a 2. honvéd huszárezred azon része, melynek feladata a Montello-hegyet támadó öt osztrák-magyar hadosztály bal szárnyának fedezete lett volna, azzal annak előrenyomulását, illetve az elfoglalt állások megtartását elősegítve. Azonban a Montellon is elakadt a támadás, így a debreceni huszárok is passzív védekezésre kényszerültek. Hosszú, elkeseredett küzdelem következett, amely után csak június 21-én éjjel tudtak visszavonulni a huszárok az addigra már valamelyest megapadt Piavén. Június 23-án visszaállt a támadás előtti arcvonala, tehát az antant csapatai rövid nyolc nap alatt visszavetették az osztrák-magyar erőket eredeti állásaikba.¹¹

¹⁰ Az offenzíva tervére és előkészítésére lásd: *Magyarország hadtörténete 2.*, 1985. 105-107., illetve: *A világháború története*. Szerk.: PILCH JENŐ. Budapest, é. n., 196-198.

¹¹ Az offenzíva lefolyására lásd: *Magyarország hadtörténete 2.*, 1985. 107-109., *A világháború története*. Szerk.: PILCH JENŐ. Budapest, é. n., 198-200., illetve *Ezredtörténet*, 1939. 164-166.

Az offenzíva után az ezred roppant egészségtelen körülmények között, kőbe vájt odúkban, mélyedésekben volt elszállásolva, ahol minden vizes volt, s többek között a rengeteg patkány miatt egyre nőtt a fertőző betegek száma. Ráadásul mind a legénység, mind pedig az őket ellátó konyhák csakis éjjel mozoghattak, ugyanis az olasz tüzéség a több hónapos állásharc alatt teljesen belötte a terepet, és mivel hatalmas lőszeranyagokkal rendelkezett, ezért még egyes emberekre is képes volt lövegekkel tüzet nyitni. Június végétől elcsendesedett az arcvonal, csak kisebb-nagyobb felderítő vállalkozásokra került sor. Főleg az olaszok próbálták kitapintani az osztrák-magyar állások gyenge pontjait, a 2. honvéd huszárezred rohamalakulatai pedig ezeket az apró betöréseket igyekeztek elrekeszteni. Ezekben az akciókban természetesen Tiszának, mint ezredparancsnoknak nem volt feladata részt venni, neki ehelyett ezen akcióknak a megtervezése, illetve valamelyik alparancsnok kivitelezéssel való megbízása volt.

Szeptember 11-én azonban Tisza végső búcsút vett az ezredtől és Horvátországba utazott, hogy az uralkodótól kapott megbízását teljesítve felkeresse Bosznia-Hercegovina és Horvátország különböző politikai csoportjait és politikai vezetőit. Így az ezredet a nem sokkal később összeomló olasz frontról már Tóthvárad-Asbóth István alezredes vezette haza 1918 októberében-novemberében.¹²

Érdeemes pár szót ejteni arról, milyen volt a kapcsolat Tisza István és a huszárezred között. Érdekes ugyanis, hogy eleinte gyanakodva fogadták őt az alakulatban.¹³ Ez egyrészt betudható annak, hogy a hadseregekben mindig is jelen volt és van egyfajta fenntartás, erős kritika a politikusokkal és egyáltalán a civilekkel szemben, ráadásul az ezred tisztjei úgy gondolták, hogy Tisza István személyében a politikumnak és a polgári - tehát nem katonai - életnek egyik markáns képviselője csatlakozik hozzájuk. A vele kapcsolatos gyanakvás talán a frontkatonák által megvetett hátszónak, „Hinterlandnak” is szólt. Kezdeti népszerűtlenségének másik oka viszont abban keresendő - és ez főleg a legénységre volt igaz, akiket túlnyomó részt Bihar és Hajdú vármegye területéről soroztak -, hogy Tiszát legtöbbször csak az ottani ellenzéki képviselők által elmesélt anekdotákból, nem ritkán rémtörténetekből ismerték.

Tisza az ezredhez történt bevonulásának már első napjaiban érezte az őt körülvevő, nem éppen barátságos légkört, és először közvetlen magatartással próbálta oldani a hangulatot. Erre talán jó példa az az apró történet, amely szerint megérkezése után nem sokkal meglátogatta az első vonalakat, ahol is kíséretével együtt ellenséges tűzbe került. Ahogy a golyók körülötte csapkodtak, Tisza a rá jellemző malíciával a következőt mondotta: „Ez nekem akart üdvözlés lenni? Még kisül a végén, hogy a harctéren sem vagyok biztonságban.”¹⁴

Kezdetől fogva törekedett rá, hogy közvetlen hangot üssön meg mind a tisztikarral, mind pedig - természetesen a szolgálati szabályzat keretein belül - a legénységgel is. Hogy jobban megismerjék magukat tiszttársaival, minden nap meghívott saját asztalához néhány fiatal tisztet, ezáltal igyekezett minél több személyes kapcsolatot kialakítani környezetében.

A legénység lassan kezdte őt felfelé kemény, lefelé pedig emberséges parancsnoknak megismerni. A dohányilletményét a tisztek között osztotta ki, saját parancsnoki zsoldját pedig a legénység élelmezésének feljavítására fordította, s ez természetesen mindenkiben jó benyomást tett. Tisza paternalista gondoskodása beosztottjai felett polgári ügyekben is megnyilvánult.

¹² A piavei, sikertelen támadás utáni időszakra lásd: *Ezredtörténet*, 1939. 166-167.

¹³ VERMES GÁBOR: *Tisza István*. Budapest, 2001. 562. (A továbbiakban: VERMES, 2001.)

¹⁴ Közli: VERMES, 2001. 438.

nult: személyes súlyával segített a véleménye szerint méltányos kérelmek elintézésében, emberei otthoni ügyeinek érdekében közbenjárt a jegyzőknél, bíróknál, alispánoknál, ezért egyre inkább megszerette és befogadta őt mind a tisztikar, mind pedig a legénység.¹⁵ Maga Tisza is igen hasznosnak és tartalmasnak érezte a frontszolgálatot, hiszen egyrészt személyesen megtapasztalhatta így a harctér veszélyeit, másrészt pedig - ő legalábbis így gondolta, és ebben sok igazság van - itt ismerhette meg igazán az egyszeri, paraszti származású legénység valódi arcát. Ő erről így írt József főhercegnek egyik levelében: „Most ismertem meg csak igazán a magyar népet. Ez a világ legkülönb fajtája, melyet csak szeretni és tisztelni lehet. Nagy kár, hogy a politizáló intelligencia mást sem tesz, mint ezt a nagyszerű, Isten áldotta népet rontja.”¹⁶

Tisza István többszöri megszakításokkal tarkított, körülbelül egy éves frontszolgálatának köszönhetően személyes részese lett annak háborúval kapcsolatos meghatározó társadalmi élménynek, amely mélyen beleégett a magyar alsó- és középrétegek kollektív tudatába, olyanmódon, hogy ennek megértése nélkül politikus nem is nagyon boldogulhatott volna a két világháború közötti Magyarországon.

Tiszának megadatott, hogy a magyarság „nagy háború”-élményét többszörösen átélje: a politikus nézőpontjából, a hátszágban élő, közéletben kevésbé részt vevő civil szemzőgéből, illetve a fronton rendkívüli nehézségek között küzdő katonaként. Mivel tudta, vagy legalábbis sejtette, hogy a háborús vereség milyen következményekkel járna Magyarország számára, a fronton szerzett tapasztalatai csak megerősíthették őt azon nézetében, miszerint a magyarság háború alatt elszenvedett fájdalmasan nagy embervesztesége egyenesen kötelezi az életben maradottakat: tegyenek meg mindent azért, hogy a hősök véráldozata ne bizonyuljon hiábavalónak. Ezt a felismerést pedig különösen 1918. október 31-e után tudta volna kamatoztatni a volt miniszterelnök, amikor is égető szükség lett volna olyan vezetőkre, akik tisztában voltak a magyar államra leselkedő veszélyekkel, akik tudták, hogy a háborús összeomlás után a nemzet magára marad, azonban erővel és összetartással van esélye hazája megvédelmezésére. Magyarországnak ugyanis négy évi véres küzdelem után, 1918 őszén kellett volna megvívnia saját harcát, saját céljaiért.

A sors azonban másképp határozott. Határozott, céltudatos vezetés híján a frontok után az ország is összeomlott, így két évvel később Trianonban szomszédaink alig kaptak olyan területet, amit 1918-19 folyamán már meg ne szereztek volna maguknak. Ennek pedig egyik alapvető oka az volt, hogy a sorsfordító egy év alatt olyanok irányították a magyarság sorsát, akik - mivel nem tapasztalták meg közvetlenül a harc veszélyei közepette való személyes áldozatvállalást, illetve nem ismerték fel annak szükséges voltát - 1918 októbere után nem voltak képesek és hajlandók vállalni a háborús erőfeszítések folytatását.

¹⁵ *Ezredtörténet*, 1939. 168.

¹⁶ Közli: VERMES, 2001. 439.

Szávay István:
Tisza István és a Román Nemzeti Párt

Tisza István nemzetiségi politikája - a románokkal való megegyezés fontossága

Tisza István politizálásának és politikai hitvallásának alapkoncepcióját és célját a dualizmus minden áron való fenntartása való törekvés jelentette. Tisztában volt vele, hogy a magyarság erejét és befolyását a térségben valamint szupremáciáját saját hazájában kismemzetként egyedül megőrizni nem képes. Nézete szerint a Monarchia birodalmi keretei, gazdasági és politikai hatalma és befolyása jelenthette csak azt az erőt, amelynek részeseként Magyarország és a magyar nemzet stabilitása, fejlődése és egysége a jövőben biztosított lesz. Apjához, Tisza Kálmánhoz hasonlóan tehát mereven ragaszkodott a dualista államberendezkedéshez. A dualista struktúra fenntartása nála nem pusztán a magyarság előnyös helyzetének fenntartása, hanem a soknemzetiségű térség egyensúlyainak védelme a bomlás után szükségszerű anarchikus átalakulástól.¹⁷

A Monarchia stabilitása számára egyik leginkább fenyegető veszélyt a pánszlávizmus erősödésében látta, amely mögött egyértelműen Oroszország birodalmi érdekei és nagyhatalmi aspirációi állottak. A Török Birodalom romjain létrejött balkáni államokkal való viszonyt a korszak egészében terhelte a Magyarországon élő szerbek és románok kérdése. Az egyre agresszívabb politikát folytató Szerbia nyugtalanságot szított a Monarchia délszláv térségeiben, egyre határozottabb igényként merült fel - horvát részről is - egy Belgrád központú délszláv állam létrehozására. Romániában pedig - aki csatlakozott ugyan a hármasszövetséghez - a közvéleményben és a vezető politikai körök szintjén is sokan hangoztatták Nagy-Románia megteremtésének szükségességét és idejének elérkezését, minden román közös államának létrehozását. A korszak vezető politikusainak többsége azonban Tisza Istvánnal ellentétben nem ismerte fel vagy nem helyesen értelmezte a nemzetiségi kérdés megoldatlanságában rejlő erők feszítő erejét; a nemzetiségi mozgalmakkal és törekvésekkel, valamint az azokat mind határozottabban támogató Szerbiával és Romániával szemben sokkal inkább a nyers erő és hatalmi fölény, mintsem a tárgyalások és a lehetséges kiegyezés keresésének álláspontjára helyezkedtek.

Tisza tudta, hogy engedményeket kell tennie a nemzetiségek irányában ahhoz, hogy hűségüket az ország számára biztosítani lehessen. Reálisan mérte fel ezeket a dualizmus és egyben Magyarország létét alapvetően veszélyeztető tényezőket. Mereven elutasította a Monarchiának a dualizmus évtizedeiben többször több irányból is felvetett föderatív, illetve - a csehek vagy a délszlávok bevonásával - dualista típusú átszervezésének ötletét. Ezeket az elképzeléseket nem csak a Monarchia, hanem Magyarország stabilitására és jövőjére nézve is veszélyesnek tartotta. Felismerte a nemzetiségi mozgalmak fenyegető erejét és azt, hogy a nemzetiségek lojalitásának megnyerése az ország alapvető érdeke, hiszen a kemény kéz politikájával csak a szeparatizmust erősíti köreikben, indoklást és bátorítást adhat a szomszédos államok Monarchia-ellenes politikájához.

Fent vázolt alapelveihez Tisza egész politikai pályafutása során változatlanul ragaszkodott, álláspontja négy évtizeden át lényegében nem módosult. 22 esztendősen már 1883-ban, a

¹⁷ Tökéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Budapest, 2000.

fiumei kérdésről írt egyik könyvbírálatában hangoztatja, hogy „a nyolcadfél millió magyar csakis akkor bizhatik jövőjében, ha a magyar államban élő nemzetiségekben fenn tudja tartani a tiszteletet, bizalmat és ragaszkodást az állam iránt”.¹⁸

A nemzetiségi mozgalmak közül a legveszélyesebbnek mindvégig a háttérből Oroszország támogatását is élvező (pán)szláv törekvéseket tartotta. Ezért nemzetiségi politikai célkitűzéseinek középpontjába az 1900-as évek elejétől a legnagyobb lélekszámú és nem szláv eredetű magyarországi kisebbséggel, a románokkal való megegyezést, bizonyos kedvezmények megadásával részükről a birodalmi keret és államberendezkedés elfogadtatását állította. Mint bihari születésű képviselő, elsőként és fokozottabban a hazai románság helyzetével és igényeivel szembesült. Amikor a magyarok és a románok közti feszültség növekedett a század utolsó évtizedében, Tisza úgy érezte, véleményt kell nyilvánítani e kérdésben. Bihar megye közgyűlésén 1893. szeptember 20-án tiltakozott a románellenes zavargások ellen, melyeket a román nacionalisták megújult aktivitása váltott ki. Tisza kifejtette, hogy a magyar megtorlás a románok és a magyarok közötti tradicionális jó kapcsolatok felbomlásával fenyeget Biharban. Majd beszédét a nemzetiségi kérdésről kialakított nézeteinek kifejtésével folytatta.¹⁹

Tisza elsősorban tehát a románokkal való megegyezés lehetőségét kereste. 1905-től egészen Románia hadba lépéséig folytatott tárgyalásokat román nemzetiségi vezetőkkel, a megegyezés azonban végül elmaradt.

A Román Nemzeti Párt megalakulása

Az 1867. június 20-án tartott országgyűlés szentesítette Erdély unióját Magyarországgal, azt követően a románság végleg két, más és más politikát valló táborra szakadt. A magyarországi román nemzeti párt 1869 januárjában, Temesvár székhellyel, az erdélyi román nemzeti párt két hónappal múlva, Nagyszeben székhellyel alakult meg. A magyarországi párt rendre részt vett a választásokon és képviselőket juttatott be a parlamentbe, az erdélyi párt az aktivitás és a passzivitás között ingadozott.²⁰

A különböző magyar pártok padsoraiban is ültek nemzetiségi képviselők, köztük több román is, akik nagyrészt a magyarországi és a partiumi területekről származtak, mint például Alexandru Roman vagy Gheorghe Pop de Băsești. Az erdélyi románok döntő többsége tiltakozva a dualizmus rendszere és nemzetiségi politikája ellen a passzivitást, a parlamenten kívüli politizálást és érdekképviseletet választotta, amelyet Ioan Vancea és George Bariț vezetésével az 1869. március 7-ei szerdahelyi értekezlet követendő elvként el is fogadott.²¹

Az egység megteremtésére tett első kísérletnek a Román Nemzeti Párt színre lépése tekinthető, amely 1881. május 12-én alakult meg Nagyszebenben Partenie Cosmat, az Albina

¹⁸ Idézi: Barabási Kun József: *Tisza István liberálizmusa és szociális érzése*. In: Tisza-emlékkönyv. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1928. 111. o.

¹⁹ Vermes Gábor: *Tisza István*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 86-87. o.

²⁰ *Magyarország története a 19. században - Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Pajkossy Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 645. o.

²¹ Petrusán György: *A magyarországi románok politikai mozgalmai 1848-tól Trianonig*. In: Változó Világ 29. <http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0903.htm>, 2004. október 13.

bank elnökének vezetésével.²² Bár a párt a parlamenti politizálás tekintetében az erdélyi részekre vonatkozóan továbbra is a passzivitás álláspontjára helyezkedett, képviselői határozottan megfogalmazták a hazai románság követeléseit, köztük Erdély autonómiáját, az 1868-as nemzetiségi törvény módosítását, teljes egyházi autonómiát, a román nyelv használatát az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban és új választójogi törvényt a választójog kiszélesítésével. Követeléseiket a magyar politikai elit azonban mereven elutasította, sőt a románság sérelmeit és követeléseit tartalmazó, Ferenc Józsefnek 1892-ben benyújtott Memorandum több szerzőjét hazaárulás címén perbe fogták, és két hónaptól öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújtották. Wekerle Sándor miniszterelnök nem hajlott velük az alkura, 1894-ben feloszlatta a sérelmeit szóvá tevő Román Nemzeti Pártot. Ám az erőfitogtatás nem érte el célját. Ellenkezőleg: 1893-94-ben a román, a szlovák és a szerb nemzetiség vezetői egyezséget kötöttek akcióik egyeztetésére.²³

1901. őszén a választások közeledtével Kolozsvárott összegyűltek a hazai románság régi és új vezetői. 1901. szeptember 5-én egy nyilatkozatot adtak ki, amelynek veleje az volt, hogy a párt eddigi programját változatlanul fenntartja, megvalósításáért a jövőben is kitartóan fog küzdeni és ezen elhatározásának megfelelően továbbra is megmarad a passzivitás álláspontján.²⁴ Bár a párt maga nem indult a választásokon, az országgyűlésbe ezt követően nyolc román nemzetiségű képviselő került be, többségük a Szabadelvű Párt jelöltjeként. A passzivitás politikáját erőteljesen szorgalmazó Ion Rațiu, a román nemzeti komité elnöke 1902-ben bekövetkezett halálát követően a komité elsősorú vezetője Gheorghe Pop de Bășești, főtitkára pedig Vasile Lucaciu lett, ettől fogva egyre többen szorgalmazták a korábbi politika feladását.

1903-ban a dobrai (Hunyad megye) kerület mandátuma megüresedett, és Aurel Vladnak sikerült a többséget az 1903. évi június 6-ai választáson megszereznie, és mint az új program alapján álló aktivista román nemzetiségi párt egyetlen tagja, a parlamentben már július 8-án fel is szólalt.²⁵ Miután kifejtette, hogy a passzivitás feladására a kormány erőszakossága és a választási törvény kényszerítette, elmondta, hogy bár a kormány nemzetiségi politikájában rendszerváltozás következett be, mivel azonban a párt, melyre a miniszterelnök támaszkodik, a múltban a nemzetiségek ellen nagyon sokat vétkezett, és a miniszterelnök programjában sincs semmi olyan, ami biztosítékul szolgálhatna arra nézve, hogy jövőre másképpen lesz, nem viseltethetik bizalommal a kormány iránt.²⁶

Tisza István első miniszterelnöksége

Gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök alig négy hónappal az 1903. június 27-ei kinevezése után lemondott, és az uralkodó Tisza Istvánnak adott kormányalakítási megbízást. Tisza felfogása a nemzetiségi kérdés kezelését tekintve alapvetően különbözött a korábbi

²² Uo.

²³ *Magyarország története a 19. században*. Szerk.: Gergely András, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 494. o.

²⁴ Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004. 256. o.

²⁵ Jancsó Benedek i. m. 257. o.

²⁶ I. m. 258. o.

miniszterelnökök álláspontjától és politikájától és ez bizakodással töltött el nemzetiségek vezetőit, köztük a románokat is. Köszönhető ez Tisza korábban e téren tett nyilatkozatainak is, amelyek közül a románság körében különösen jó visszhangra talált Tiszának a még 1899-ben az új aradi görögkeleti román püspök, Iosif Goldiș (aki egyben országgyűlési képviselő is volt) beiktatásán mondott beszéde, ahol - miután kifejezte sajnálkozását afölött, hogy nem beszél románul - a következőket mondta: *„A magyar nemzet csak úgy ünnepelhette meg fennállásának ezredik évfordulóját, hogy nem nyomta el más nemzetiségű polgárainak nyelvét és jövője is csak akkor lesz, ha úgy cselekszik, mint a múltban. A magyar nemzetnek nagy feladatai vannak, amelyeket azonban csak a román fajjal egyetértésben teljesíthet. Viszont a románság előtt sincs a boldogulásnak más útja, mintha a magyarral testvériesen egyetért.*”²⁷ A felszólalásra Nicolae Popea karánsebesi görögkeleti román püspök válaszolt: *„A hiba az volt, hogy mostanáig nem ismerték el és nem hangoztatták azt, hogy mennyire szükséges a magyarok és a románok kölcsönös egyetértése. Tisza mutatta meg mai beszédében azt az utat, amelyik a kölcsönös sírlódások megszüntetésére vezet.*”²⁸

Tisza 1903. november 3-án a Főrendi Házban mondta el első miniszterelnöki programbeszédét, ahol a nemzetiségi kérdést illetően a következőket mondta: *„Ezt az államot ezer évvel ezelőtt a magyar nemzet alkotta meg; a magyar nemzet nyomta rá bélyegét s ezt az államot a maga nemzeti jellegétől megfosztani nem lehet. De éppen e nemzeti jellegben már benne van a jogtisztelet a haza nem magyar ajkú polgártársai iránt... És ez idegenajkú polgárait az országnak őszinte szeretettel fogadták be őseink a magyar alkotmány sáncai közé, és széleskörű jogokkal ruházták fel. A jól felfogott igazi magyar nemzeti politika megköveteli, hogy e jogok tiszteletben tartassanak a jövőben is, és hogy valóban testvéri szeretettel fogadjuk idegnyelvű polgártársaink mindama törekvéseit, amelyek a magyar nemzeti állam nagy szempontjával és az ország integritásával ellentétben nem állnak. Kiegészítő része e felfogásnak..., hogy az állam teljes szigorral lépjen fel ama lelkiismeretlen izgatók ellen, akik a haza polgárai között az egyetértést megbontani törekuszenek; ellenségei ezek az államnak s ellenük az államnak védekeznie kell esetleg a ma rendelkezésünkre álló eszközök szigorításával is.*”²⁹ Tiszának ebből a felszólalásából is kiolvasható azon későbbiekben is következetesen fenntartott véleménye, miszerint bár fontos a nemzetiségek megnyerése és számukra az alapvető jogok biztosítása, azonban a radikális követelésekkel előállók, a nemzetiségi sérelmeket folytonosan hangoztatók a legtöbb esetben nem bírnak a nép részéről számottevő támogatással, követeléseikkel pedig fölösleges feszültségeket keltenek az ország magyar és más nemzetiségű lakossága között, ezzel pedig az ország nyugalalmát és stabilitását veszélyeztetik.

Tisza első hivatalba lépése után valóban próbált érdemi gesztusokat tenni a nemzetiségek irányába. A szólásszabadság érvényesült a nyilvános gyűléseken, a kormányzat által nem magyar hírlapok ellen indított sajtóperek száma drasztikusan csökkent. Több városban nem magyar nemzetiségű polgármestert választottak, négy megyében pedig a megyegyűléseken a román képviselők szabadon használhatták anyanyelvüket.³⁰ Következésképpen ragaszkodott azonban emellett a magyar nyelv nemzetiségek általi elsajátításához. Ennek egyik lehetőségét

²⁷ Idézi: Jancsó Benedek i. m. 262. o.

²⁸ Uo.

²⁹ Idézi: Barabási Kun József i. m. 112. o.

³⁰ Szász Zoltán: *A román kérdés Tisza István kormányának politikájában.* In: *Történelmi Szemle*, 9. k. 1968. 284. o.

a nemzetiségi iskolák magyar nyelvű órái számának emelésében látta. Ez utóbbi igény képezte alapját a vallás- és közoktatásügyi miniszter, Berzeviczy Albert által előterjesztett törvényjavaslatnak, melyben azonban a kisebbségek képviselői az állam által irányított és felügyelt magyarosítási folyamat első lépcsőfokát látták.³¹

A Román Nemzeti Párt aktivizálódása

Miután Ferenc József Tisza István előterjesztésére feloszlatta a Képviselőházat, az 1905. január 26-án kezdődő választások miatt a komitét az úgynevezett román nemzeti értekezlet 1905. január 10-re hívta össze Nagyszebenbe. A kormány ez alkalommal eltekintett attól, hogy Hieronymi³² 1894-ben a komitét feloszlatta és minden további működéstől büntetés terhe alatt tiltotta, és nem akadályozta meg az összehívott konferencia megtartását. A tagok túlnyomó többsége abból a fiatal román értelmiségből került ki, amelyik az 1894-től 1904-ig terjedő időszakban lépett a közéleti és a politikai sztereplés terére.³³ A több napon át zajló értekezlet áttekintette az 1893 óta eltelt időszak főbb történéseit, valamint a komitét működését. A jelzett időszak nemzetiségek szempontjából jelentős eseményei és a közlegő választások kapcsán a vita az 1881-es program valamint a passzivitás politikájának fenntartása körül zajlott. A Román Nemzeti Párt végre elfogadta a fiatalabb generáció aktivista irányvonalát. Az új program módosította az 1881. évi álláspontot, Erdély autonómiája helyett „a román nép államalakító politikai egyéniségének elismerését, etnikai és alkotmányos fejlődésének közjogi intézmények általi biztosítását” tűzte ki célul, követelte a nemzetiségi törvény végrehajtását, a nyelvhatárok szerint kikerekítendő közigazgatási kerületek önkormányzatát, az általános és titkos választójog bevezetését.³⁴ E határozat kimondása után a párt ügyeinek továbbvitelére megválasztották az új komitét is. Az új komitét tagjai a következők lettek: Gheorghe Pop de Băsești, Vasile Lucaciu, Alexandru Vaida-Voevod, Teodor Mihali, Ioan Suci, Nicolae Comsa, Aurel Lazăr, Aurel Vlad, Aurel Cosma, Isidor Pop, Victor Bontescu, Ioan Senchea, Victor Onisor, Nicolae Ivan, Ștefan Pop-Cicio.³⁵ A Román Nemzeti Párt végrehajtó bizottsága felhívást tett közzé, amelyben a román választókat a szavazásra hívta fel.³⁶ Ezzel a párt tulajdonképpen követte a Szlovák Nemzeti Párt 1901-es és a Szerb Nemzeti Liberális Párt 1904-ben hozott határozatát.

Az 1905. évi választás nem csak Tisza István bukását hozta, hanem a román remények teljesülésének elodázását is, annál inkább, mert csak kevés román képviselő került az országgyűlésbe (8 fő). Ezekben a román nemzetiségi program alapján álló képviselőkön kívül még a kormánypártnak is volt hét román nemzetiségű tagja.³⁷ A megválasztott nyolc román nemzetiségi képviselő Budapesten Milan Hodža szlovák és Ljubomir Pavlovič szerb

³¹ Vermes Gábor i. m. 122-123. o.

³² Hieronymi Károly az első Wekerle-kormány belügyminisztere volt (1892-1895).

³³ Jancsó Benedek i. m. 258-259. o.

³⁴ *Erdély története III. 1830-tól napjainkig*. Szerk.: Szász Zoltán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 1673. o.

³⁵ Jancsó Benedek i. m. 259. o.

³⁶ *Magyarország története a 19. században*. 517. o.

³⁷ Jancsó Benedek i. m. 261. o.

nemzetiségi képviselővel megalakította a nemzetiségi képviselők pártklubját azért, hogy a magyarországi nemzetiségek képviselőiben egységesen léphessenek fel minden egyes esetben. A nemzetiségi képviselők pártja, mint külön parlamenti párt jelentkezett mindjárt a trónbeszédre adandó válaszfelirati vitában.³⁸ Beszédük jórészt a már ismert nemzetiségi követeléseket tartalmazta.

A Tisza lemondása után megalakult Fejérváry Géza báró vezette új kormány belügy-minisztere, Kristóffy József jelentős választójogi reformot szorgalmazott, mely később a kormány célkitűzései közé is bekerült. Az újraalakult román nemzeti komité, ki akarván gyorsan aknázni a kedvező helyzetet, Nagyszebenbe 1905. szeptember 20-ra egy nagy román nemzeti értekezletet hívott össze. Az értekezletnek az lett volna a feladata, hogy körvonalazza azt az álláspontot, amelyet a megváltozott politikai helyzettel, különösebben pedig az általános választói joggal szemben elfoglalni szándékozik. Miután a Nagyszebenbe összehívott román nemzeti értekezletet a kormány tiltó rendelete következtében nem tarthatták meg, november 5-re Lugosra hívtak össze egy választói értekezletet, mert a választói értekezletek nem voltak a Hieronymi-féle rendelet intézkedései alá vonhatók. Kimondták, hogy követelik az általános szavazati jogot, mégpedig akként, hogy minden nagykorú állampolgár, tekintet nélkül arra, hogy fizet-e valami adót vagy nem, szavazójogot nyerjen.³⁹

A Fejérváry-kormány bukása után az 1905-ben győztes koalíció élén Wekerle Sándor lett a miniszterelnök. A kormány megalakulása után a Szabadelvű Párt 1906. április 11-én feloszlatta önmagát, így nem is vett részt az ismét kiírt és megtartott országgyűlési képviselő-választásokon. Tisza István visszavonult geszti birtokára, egyelőre nem vett részt a közéletben, 1907-ben csak a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki tisztét vállalta. Tisza jól látta a koalíció belső ellentmondásait, vegyes összetételű táborát, felbomlásának elkerülhetetlenségét. Pártja feloszlásában nagy szerepe volt. Szándékában állt, hogy számára kedvező időpontban ismét visszatér a politika porondjára, pontosabban a hatalom csúcsára.⁴⁰

A románság bizalmatlanul tekintett a koalíciós kormányra, hiszen a volt kormánypárt erős nemzeti retorikát hangoztató ellenzékében még kevésbé bízott. Meglepetést keltett, hogy az új kormány vezetői bizalmas értekezletre hívták meg a két érseket és néhány román politikust. Az 1906. április 18-i tanácskozáson Wekerlén kívül Apponyi, Andrássy és Kossuth miniszterek is részt vettek, s az elég felkészületlenül érkező románoknak nem voltak részletes elképzeléseik. A koalíciós kormány nem kínált semmit, ami újabb zavarba hozta őket.⁴¹

A román politikusok pozíciói azonban erősödtek, miután az 1906. évi választásokon 16 mandátumhoz jutottak. A parlamentben külön csoportot alakítottak, elnökéül Gheorghe Pop de Bășești-ot, alelnökéül Teodor Mihalit, Coridan Brediceanut, és Nicolae Oncut, főtitkárnak Vasile Lucaciut, titkárnak Alexandru Vaida-Voevodot és Ioan Sucuit választották. Céljuk az volt, hogy tovább erősítsék és az összes románlakta településen megszervezzék a Román Nemzeti Pártot, a szervezés központjául pedig Aradot jelölték ki. Politikai céljaik eléréséhez a trón várományosánál, Ferenc Ferdinánd főhercegnél kerestek és találtak bátorítást, akiről tudták, hogy nincs jó véleménye a magyarokról. A magyarok hatalmának megtörésére, a

³⁸ Jancsó Benedek i. m. 253. o.

³⁹ I. m. 267. o.

⁴⁰ *Magyarország története a 19. században.* 518. o.

⁴¹ *Erdély története III.* 1675. o.

nemzetiségi jogok kiszélesítésére, az általános választójog bevezetésére törekedtek, de egyre jobban kezdte őket érdekelni a Monarchia jövője is.⁴²

A kormánynak a nemzeti kisebbségekhez fűződő viszonya tovább romlott, amikor bevezették az Apponyi-féle oktatási törvényt 1907-ben. A törvény létrehozta az ingyenes állami iskolák hálózatát és felemelte a pedagógusok fizetését, de erőteljesen hangsúlyozta a magyarosítást, és a nem magyar iskolákban erős állami ellenőrzést vezetett be ennek érdekében - e két utóbbi rendelkezése élénk ellenkezést váltott ki.⁴³ Ezt követően a román passzivitás politikájának legkitartóbb hívei is feladták korábbi álláspontjukat.

Tisza a nemzetiségi alapon szerveződő pártokban szeparatista törekvéseket, a fölösleges elkülönülés szándékát látta, ezért kezdetben nem ismerte el a Román Nemzeti Párt létjogosultságát. 1910. március 13-án Aradon elmondott híres beszédében a nemzetiségi kérdésre és a nemzetiségi pártokra utalva kifejtette: „*Igenis értsük meg egymást, igenis állítsuk helyre a nemzetiségi politika terén a magyar és nem magyar ajkú polgárok közötti teljes értelmi és érzelmi összhangot. De akkor aztán vessünk is örökre véget mindenféle nacionalista pártalakulásnak.*”⁴⁴

Tisza első kísérletei a románokkal való megegyezésre

Wekerle Sándor koalíciós kormányának szakadása után, 1910 elején Khuen-Héderváry Károly kap kormányalakítási megbízást, amelyhez a románok azért fűztek reményeket, mert a bécsi udvar emberét látták benne, melyhez a román politikusokat jó viszony fűzte.⁴⁵ Az új kormány kezdetben meg is felelt ezeknek a várakozásoknak. Számos sajtópert ejtettek, nem tiltották a nemzeti zászló használatát, engedélyezték a nemzeti himnuszok számító Andrei Mureșan-vers, az Ébredj, román éneklését, amely egyébként jelenleg is Románia himnusza. A miniszterelnök az egykori Szabadelvű párt tagjainak sorából alakult Nemzeti társaskörhöz tartozott, amely 1910. februárjában Nemzeti Munkapártként alakult párttá, és ezen a néven vett részt a május-júniusi választásokon. Tisza már a választások előtt állást foglalt a román-magyar megegyezés mellett. A román nemzetiségi képviselők tárgyalásokat sürgettek gróf Khuen-Héderváryval, ahol egy választási paktum megkötése is szóba került. Ezek a tárgyalások azonban nem a Román Nemzeti Párt és a miniszterelnök, hanem főként Vasile Mangra nagyszebeni görögkeleti érsek és Tisza István között kezdődtek, akit már ekkor is a politikai élet tényleges irányítójának tartottak, és akiről tudva lévő volt, hogy megegyezésre törekszik a nemzetiségekkel. Mangra, akire nagy hatást tett Tisza a már említett 1899-es pohárköszöntője, bihariként már korábban közelebbi kapcsolatba került Tiszával. Mangra épp gróf Tisza Istvánnal való összeköttetése miatt politikailag teljesen háttérbe volt szorítva a koalíciós kormányzat egész ideje alatt. Most, hogy Tisza István gróf újra megjelent a politikai aktivitás terén, örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy hatásosan közreműködhessék egy magyar-román megegyezés létrehozásában.⁴⁶ Ezek a tárgyalások azonban nem vezettek

⁴² Petrusán György i. m.

⁴³ Vermes Gábor i. m. 147. o.

⁴⁴ In: *Tisza István válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk.: Tökéczki László, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 133. o.

⁴⁵ Petrusán György i. m.

⁴⁶ Jancsó Benedek i. m. 299. o.

eredményre, a román fél azon igénye, hogy a kormánypárt bizonyos általuk megnevezett kerületekben az indulást engedje át nekik, Tisza és pártja részéről elutasításra talált. Tisza ugyanis olyan arányú győzelemre törekedett, amely megakadályozhatja Ferenc Ferdinánd politikáját támogatók - köztük a nemzetiségiek - megerősödését és összefogását.

A Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt fölényes győzelmet aratott a Ferenc Ferdinánd támogatását élvező politikai erők felett, köztük az aradi román jelöltek súlyos vereséget szenvedtek, nemegyszer a román szavazók jóvoltából. Ez a tábor mindössze 5 mandátumot tudott szerezni. A harcias román politikusok veressége, és a Tisza István pártjának támogatásával mandátumot szerzett 9 fős csoport bekerülése az országgyűlésbe nemcsak a románság megosztottságát jelezte, hanem az új miniszterelnöknek a románokkal való tárgyalási pozícióját is erősítette.⁴⁷ A választási veresség felszínre hozta a Román Nemzeti Párt belső ellentéteit is. Jelzésértékű, hogy az újra nem választott román képviselők döntően a párt radikálisabb szárnyának tagjai voltak, mint például Octavian Goga, vagy Iuliu Maniu, akik aztán megalkuvással és a nemzetiségi célkitűzések feladásával vádolták a párt vezetőit. A belső harcokból végül a fiatalítást és a határozottabb föllépést követelő Goga vezette ún. tribunistá csoport került ki vesztesen. Mivel a bukaresti kormánykörök is ellenük voltak, lapjukat, a Tribunát - s vele együtt a tribunistá mozgalmat - fölszámolták.

Tisza már közvetlenül az 1910-es választások után felhívásban kérte a román főpapságot a közeledés előmozdítására. Ezzel egyidejűleg a magyar kormány egyes engedményeket is kilátásba helyezett a magyarországi románok számára.⁴⁸ 1910. július 12-ei képviselőházi beszédében így szövelt a nemzetiségi kérdéstről: „*Én azt gondolom, hogy a magyar nemzet kevés fontosabb és nehezebb probléma előtt áll, mint az előtt a nagy feladat előtt, hogy megteremtse azt az érzelmi és értelmi kapcsolatot és egységet a hazának minden polgára között, amely nélkül én a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldását nem képzelem.*”⁴⁹

Tisza az 1910 körül felismerte, hogy a közjogi kérdések visszaszorulásával jelentősen megnőtt a szociális, társadalmi és nemzetiségi kérdések súlya. A szociális feszültségek, a munkásság és a parasztság helyzetének rendezetlensége, követeléseik egyre nyíltabb és erőteljesebb megjelenítése, valamint a nemzetiségi kérdés megoldatlansága mellett a balkáni kisállamok törekvései, a pánszlávizmus és a mögötte megbúvó egyre aktívabb és ismét a Balkán felé kacsingató orosz külpolitika kívülről és belülről egyaránt megingatták a Monarchia stabilitását. Valamennyi téren kereste a megoldás lehetőségeit, bár a megfelelő válaszokat jobbjára nem találta meg.⁵⁰

Tisza a Román Nemzeti Pártban - mint ahogy a többi nemzetiségi alapon szerveződött pártban is - olyan erőket látott, amelyek túlzó követeléseikkel veszélyeztethetik és bomlaszthatják a dualista államberendezkedést. A megegyezést azonban mindenképpen fontosnak és hasznosnak találta. A nemzetiségek lojalitásának megnyerését a meglévő államjogi struktúrák fenntartása mellett a kulturális és egyházi jogok kiszélesítésében kereste. Szemléletesen példázza Tisza álláspontját az 1911. március 21-én elmondott képviselőházi felszólalása, amikor Alexandru Vaida-Voevodnak válaszolt, aki azt állította róla, hogy a románokat ki akarja fosztani nemzeti jellegükből. Tisza István élesen felelt és bebizonyította, hogy éppen

⁴⁷ Petrusán György i.m.

⁴⁸ Pölöskei Ferenc: *Tisza István*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 202. o.

⁴⁹ *1910-1915. évi országgyűlés*. Képviselőházi napló I. k. 126. o.

⁵⁰ *Magyarország története a 19. században*. 523. o.

ellenkezője igaz annak, amit Vaida mondott. Nincs ellenére, hogy a román ajkú polgárok nemzetiségükhöz, kultúrájukhoz ragaszkodnak. Ő minden nem magyar ajkú polgárnak, minden jogos érdekét támogatja, de csak azokét, akik minden hátsó gondolat nélkül a magyar nemzeti állam hívei. Csakis ez lehet a közös út, a közös megértés biztosítéka.⁵¹

Kezdetben nem ismerte el a Román Nemzeti Párt létjogosultságát, sőt a megegyezés feltételéül szabta annak felosztatását. Csupán a román püspökökkel és Mihu⁵² nagybirtokossal tárgyalt.⁵³ Mihu így írja le benyomásait a találkozásról: „*Külsejében és magatartásában semmi sincs a magyar mágnások jellemző jegyeiből, inkább az értelmiséghez tartozó polgárnak látszik. Egyébként nagyon jejes természetű, de vitába merülve fölmelegszik és lényében, szavaiban vonzóvá válik. Pontos és energikus kijelentései határozott ember benyomását keltik, aki ismeri önértékét, és meg van győződve akaratának teljesüléséről.*”⁵⁴ Tisza már csak azért is tartotta őket jobb tárgyalópartnernek, mert az egyházi vezetők többsége mérsékelt politikát folytatott és nem kérdőjelezték meg a magyar állami integritást. Az első megbeszélésen Tisza végül elfogadta, hogy a tárgyalásokon a Román Nemzeti Párt képviselői is részt vegyenek, és megegyezés esetén egy román nemzeti konferencián szentesítessék a megállapodást.

Eközben a megváltozott balkáni helyzetre és Oroszország agresszív külpolitikájára való tekintettel mind Németország, mind a Monarchia szeretne volna kapcsolatait szorosabbra fűzni Romániával, ennek érdekében fontosnak mutatkozott a magyarországi románok jóindulatának megnyerése. Ezt maga Brătianu román miniszterelnök is sürgette. 1912. november végén felkereste a Monarchia új bukaresti követét, Fürstenberg herceget. Közölte vele, hogy szükségesnek tartja Magyarország és Románia között a teljes harmónia helyreállítását. Ehhez a királyság egész közvéleményét meg lehetne nyerni abban az esetben, ha a magyar kormány előzékenyebb magatartást tanúsítana a magyarországi románok iránt.⁵⁵ Brătianu kívánsága egyértelműen az volt, hogy Tisza ismerje el a Román Nemzeti Pártot és a tárgyalásokat annak vezetőivel kezdje meg. Tisza azonban továbbra sem volt hajlandó a Román Nemzeti Párttal tárgyalni, hanem most is Mihival szeretett volna tárgyalóasztalhoz ülni. Brătianu hajthatatlannak bizonyult. Egy Budapesten tartózkodó volt román miniszter megnyugtatóan közölte Tiszával: a Román Nemzeti Párt vezetői olyan utasításokat kaptak Bukarestből, hogy a „mostani jogállapotok” alapján kössenek békét.⁵⁶ Tisza ilyen előzmények után fogadta csak el Brătianu ajánlatát.

Eközben lezárultak a Román Nemzeti Párt belső küzdelmei is, a párt vezérkarának győzelme a párt részéről is lehetővé tette az újabb tárgyalások megkezdését, amelynek vezetésével Teodor Mihalit, a román parlamenti képviselők vezetőjét bízták meg. A tárgyalások 1912 decemberében el is kezdődtek. A párt háromtagú bizottságot választott a tárgyalások folytatására, Teodor Mihali, Valeriu Brăniște és Iuliu Maniu személyében, akik 1913. január 21-én át is adtak Tiszának a kívánságaikat tartalmazó jegyzéket. Követelték, hogy az állami és községi iskolákban minden fokon oktassák a románt, vezessék be a román közigazgatási és bírósági nyelvet, korlátlan gyülekezési és sajtószabadságot, s végül kapják meg a képviselői

⁵¹ Horánszky Lajos: *Tisza István és kora II. k.* Tellér Kiadó, Budapest, 1994. 793. o.

⁵² Ioan Miha mérsékelt politikát folytató felkenyeri román birtokos, bankár volt.

⁵³ Pölöskei Ferenc i. m. 203. o.

⁵⁴ Idézi: Vermes Gábor i. m. 161. o.

⁵⁵ Pölöskei Ferenc i. m. 205. o.

⁵⁶ Uo.

mandátumok arányos részét. Tisza válasza - nyilván a követelések érezhető erősödése miatt - igen tartózkodó volt, megmaradt az egyszerűbb, elintézhető egyházi, közigazgatási sérelmek orvoslásánál, gazdaságpolitikai ígéreteknél.⁵⁷ Megígérte például az 1912-ben felállított magyar görög katolikus püspökségbe, a Hajdúdorogi Egyházmegyébe beosztott román községek visszacsatolását a gyulafehérvár-fogarasi érseki tartományhoz.⁵⁸ A felkínált engedmények azonban kevésnek bizonyultak a románok számára, akik végül a trónörökös egyetértésével a megszakították a tárgyalást.

A román politikusok személyes hozzáállásának tekintetében érdekes lehet az alábbi kései visszaemlékezés Alexandru Vaida-Voevodtól: „*Legádázabb munkatársunk Tisza István gróf volt, ez a német-magyar keverék (anyja gróf Degenfeld-lány), a központi hatalmak valóságos diktátora. Műveltségét, kétségen kívül álló politikai képességeit beárnyékolta a konok nyakasság, amelyhez öntelt grandománia társult. Mihelyt abba a helyzetbe került, hogy a Monarchián belül érvényre tudja juttatni Magyarország elsőbbségét, tényszerű rendelkezések útján, visszaélve a kezében összpontosuló politikai hatalommal, kivívta országa gazdasági függetlenségét. Minthogy azonban ő volt az Osztrák-Magyar Monarchia egyetlen politikusa, aki határozottan akart valamit, s ennél fogva rajta is múlt, hogy megtalálják-e azt a fortélyos megoldást, mely kompromisszumok útján Ausztria rovására megmenti Magyarországot, a nem magyarok érdeke egyöntetűen eltávolítását diktálta. Csak félre kell őt állítani, és a magyar kiváltságos osztály egész szilárd boltozata, amelyet az ő energiája tartott össze, magától szétesik.*”⁵⁹

Tisza pontosan látta, hogy a Monarchia külpolitikai stabilitása egyre inkább függ a nemzetiségi kérdés rendezésétől; felismerte, hogy a már érezhető közelségbe került háború kirobbanásakor Románia szövetségi hűsége kérdésessé válhat, ha nem sikerül lecsillapítania az újabb és újabb - egyébként a meglévő keretek közt egyre inkább teljesíthetetlené váló - követelésekkel előálló románság képviselőit és biztosítani lojalitásukat Magyarországhoz és a Monarchiához.

Tisza István második miniszterelnöksége

1913. június 10-én a lemondásra kényszerült Lukács László helyett az uralkodó ismét Tisza Istvánt nevezte ki miniszterelnökké. Miniszterelnöki programbeszédében a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban ezt mondta: „*Én azt hiszem, ez a nacionalista politikai irány nem csak a magyar államot gyengíti, én azt hiszem, ellene van ez maguknak az illető nem magyar ajkú nemzetiségek jól felfogott érdekének is. (...) És én nem mondok le a reményről, hogy sikerülni fog reábirni az ország nem magyar ajkú lakosságának azon részét is, mely ma még nacionalista irányzatok szolgálatában áll, hogy programjából, politikai törekvéseiből minden olyant küszöböljön ki, ami a magyar állam nemzeti egységével ellentétben áll. És akkor ezen az alapon meg fogjuk találni a becsületes, őszinte közreműködést, az egymás érdekeit, óhajlásait, érzelmi világát respektáló igazi bölcs magyar politikának azon alapjait, amelyen*

⁵⁷ Petrusán György i. m.

⁵⁸ Dr. Pirigy István: *A görög katolikus magyarság története*. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1982.

⁵⁹ Alexandru Vaida-Voevod: *Memorii II*. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995. (fordítást közli: Horváth Andor, Korunk, harmadik folyam IX/4. 1998. április)

azután ők is a legtöbb sikerrel szolgálhatják közös hazánknak, együttes hazánknak és saját népfajunknak érdekeit.”⁶⁰ Tisza tehát ismét kifejezte megegyezési szándékát és jóindulatát a nemzetiségek irányába, így a korábbi tárgyalásokat megszakító románok felé is, akik tekintében még mindig bízott a megegyezés lehetőségében.

Miután a balkáni háborúkat lezáró bukaresti békét Románia számára igen kedvező feltételekkel kötötték meg, jelentősen javultak az ország pozíciói, és a bukaresti kormánykörök valamint a trónörökös újabb követelések előterjesztésére bátorította a hazai románok vezetőit. Az év végén ismét folytatódtak az egyeztetések, a Tiszának átadott anyag azonban újabb követelésekkel bővült. Román tanulók oktatása kizárólag román nyelven folyjék. A kormány módosítsa az 1907:XXVII. tc.-et, az Apponyi-féle népiskolai törvényt, ismerje el a két román hitfelekezet iskola-fenntartási jogát ott is, ahol a felekezeti oktatást már fől számolták. Kérték a felekezeti iskolák ellenőrzési jogát, az állami tanfelügyelők pedig csak olyanok legyenek, akik a román oktatás iránt is kellő érzékkel és jóakarattal bírnak. Tartsák tiszteletben a román nép tradícióit, s ezt a tanterv is vegye figyelembe. Követelték a sajtószabadság biztosítását, a román sajtótermékek akadálytalan behozatalát, a gyülekezési és egyesülési jog szabad gyakorlását, az országgyűlési képviselőválasztások szabadságát és tisztaságát.⁶¹ A Tiszának átadott jegyzék egyházi, nyelvi, kulturális sérelmeik mellett egyre bővítette politikai követeléseit. Így ötven román többségű választókerület kialakítását, román főispánok kinevezését, és több minisztériumban román államtitkár kinevezését kérte.⁶² Kívánságaik maximumát talán az jelentette, hogy mindezekon felül egy tárca nélküli román miniszter kinevezését is követeléseik közé vették. Komoly szándékát bizonyítandó Tisza is többet engedett. A közigazgatásban és az elsőfokú bíraskodásban megígérte az anyanyelv írásos és szóbeli használatának biztosítását, a tisztviselők vizsgakötelezettségét az általuk igazgatott vidék nyelvéből, a román nyelvtanítás kiterjesztését. Egy állami román gimnáziumot ígért, s az eddigi 7 millió korona román célú államsegély felemelését. Azt világosan leszögezte, hogy román államtitkárokról egyelőre nem lehet szó, a kormánypolitikára való román befolyás nem intézményesíthető. Komoly ígéret volt az is, hogy mintegy 30 választókerület juthat - egyelőre - a románoknak, de ezek száma idővel növekedni fog, valamint azt, hogy hajlandó az Apponyi-törvény „rekonziderációjára.”⁶³ Cserében az adott állami berendezkedés feltétel nélküli elismerését és tiszteletben tartását kérte, amely kérése teljességgel szemben állt a román nemzetiségi mozgalom évtizedeken át képviselt véleményével.

A román párt súlyos dilemma elé került. Tisza komoly szándékát nem vonhatták kétségbe. Elfogadták volna Tisza ajánlatát, ha az nem kívánja tőlük a dualizmus tagadásának feladását, ahogy mondták: a lemondási nyilatkozatot. A párt szűk vezető rétege óhajtotta a megegyezést, de nem merte vállalni annak következményeit, szeretett volna ellenzéki is maradni.⁶⁴ Bizonytalanságukat táplálta Ferenc Ferdinánd, aki a románoknak döntő szerepet ígért az egyre időszerűbbé váló trónváltás korára.⁶⁵ Tisza 1913. december 5-én a költségvetésnél Ștefan Pop-Cicio támadásaival szállott szembe. A sok felhozott sérelmet megcáfolva a román-

⁶⁰ *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XIX.* Budapest, 1913. 75. o.

⁶¹ Pölöskei Ferenc i. m. 210. o.

⁶² *Magyarország története a 19. században.* 528. o.

⁶³ *Erdély története III.* 1685. o.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Pölöskei Ferenc i. m. 210. o.

magyar barátság hívének vallotta magát és a békés megértést jelölte meg politikája főcélja gyanánt.⁶⁶

A tárgyalások egész télen folytak. Tisza ekkor a megegyezés reményében még egy utolsó engedményt tett. A trónörökös kártyáiba belelátva, taktikusan ejtette utolsó követelését, nem kívánta többé a rendezést a románok által véglegesnek elfogadtatni, nem ragaszkodott a „lemondó nyilatkozathoz”. Ezzel a kudarc ódiúmát előre elhárította magáról.⁶⁷ Ezek után világossá váltak Ferenc Ferdinánd valódi szándékai is, aki a megegyezéstől azért tartott, mert abban a románoknak a dinasztiaától való elfordulásának veszélyét látta. Eközben a Monarchiával mindinkább szembeforduló romániai politikai körök is felismertek, hogy külpolitikai céljaik elérésében az antant lehet segítségükre, ezért a megegyezést már ők sem sürgették. A román nemzeti komité Tiszára hárítva a felelősséget, végül megszakította a tárgyalásokat. 1914. február 17-én megtartott ülésük határozata Tisza ajánlatáról szólva leszögezte: „*alkalmatlan arra, hogy a magyar állam kormányzati politikája és a románok közötti ellentét akár rövid időre is elháríttassék.*”⁶⁸

Tisza a parlament 1914. február 20-i ülésén számolt be a Román Nemzeti Párttal folytatott egyezkedési tárgyalásairól s azok eredménytelenségéről. Ferenc József kívánságának megfelelően bejelentette ugyanakkor a tárgyalások folytatását. 1914 tavaszán ígéreteinek megfelelően módosította az iskolatörvény egyes rendelkezéseit. Megkönnyítette a nem magyar nyelvű felekezeti iskolák fenntartását, enyhítette az iskolai épületekre vonatkozó előírásokat, megengedte a román nyelvű hitoktatást az állami és községi népiskolákban, előírta az állami elemi népiskolákban a román nyelv tanítását a románlakta vidékeken.⁶⁹

A Monarchia végnapjai

Az első világháború kitörése új helyzetet teremtett, Szerbia katonai ellenfélle vált, Romániát pedig jóindulatú semlegességi fűzte a központi hatalmakhoz. Tiszát mind inkább aggasztották a nemzetiségek törekvései, valamint Szerbia és bizonyos román politikai körök mind nyilvánvalóbb irredentizmusa. Azok a román politikusok, akik a központi hatalmakhoz húztak, összeköttetéseiket mozgósítva, Bécsen és Berlinen át kíséreltek meg nyomást gyakorolni a budapesti kormányra, hogy az erdélyi románok számára jelentős politikai kedvezményeket adjon, s ezzel segítse elő Romániának a központi hatalmak oldalán való hadba lépését. A berlini román ügyvivő már 1914. augusztusában kérte Tiszát románbarát gesztusokra.⁷⁰ Tisza azonban úgy vélte, a román semlegesség fenntartása nem vehető bizonyosra, és Románia magatartását illetően már nem a nemzetiségi kérdés, hanem a Monarchia katonai sikerei vagy kudarcai lesznek a mérvadóak, ezért újabb engedmények megtételének erőteljesen ellenállt.

⁶⁶ Horánszky Lajos i. m. 933. o.

⁶⁷ *Erdély története III.* 1686. o.

⁶⁸ Idézi: *Magyarország története 1890-1918.* (Magyarország története tíz kötetben) Főszerk.: Hanák Péter, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 853. o.

⁶⁹ Pölöskei Ferenc i. m. 210.

⁷⁰ *Erdély története III.* 1691. o.

Az 1914. október 1-jén kötött orosz-román megállapodás ugyancsak a semlegességért már Romániának ígérte Erdélyt és Dél-Bukovinát. A mindenünnen ránehezedő nyomás hatása alatt a szeptember 12-i koronatanácson végül Tisza kilátásba helyezett nagyobb engedményeket. Másodnap magához hívatta Mihalit, Maniut és Vaida-Voevodot, ígéretet tett a nyelvi jogok bővítésére, az Apponyi-féle iskolatörvény revíziójára, több román választókerület létesítésére, amennyiben az „egész román faj” együtt lép fel a Monarchia mellett. Vaida-Voevod egyetértett vele, és biztosítékokat sem kért, Maniu azonban olyan tartózkodó volt, hogy Tiszának udvariasan, de meg kellett szakítania a tárgyalást.⁷¹

1914. november 8-án nyilvánosságra hozták azonban a miniszterelnök és a nagyszebeni érsek levélváltását, amelyben Tisza, még szeptember folyamán a magyar állam román alattvalóinak hűségét, háborús önfeláldozását elismerve, a nemzetiségi jogok kiterjesztését ígérte. A sajtópereket beszüntették, az uralkodó amnesztiát adott a politikai okokból elítélt románoknak, egy kormányrendelet pedig külön engedélyezte a román nemzeti zászló használatát. Különösebb benyomást ez a lépés Romániában nem tett, a magyar nacionalista körök azonban ezt is rossz néven vették.⁷²

1915 folyamán egyre feszültebbé vált Románia viszonya a központi hatalmakkal. A román politikusok ekkor titokban már az antant szövetségét keresték. Németország egyre inkább sürgette Romániát a hadba lépésre, a német katonai és politikai körökben pedig felmerült a nemzetiségek és - ezáltal Románia - megnyerése céljából a Monarchia föderatív átszervezésének gondolata, amire azonban Tisza a leghatározottabb nemmel felelt.

A románokkal való tárgyalások ezután nem folytatódtak. Tisza a megegyezés reményében a végsőkig elment, végül már-már elveivel és felfogásával ellentétes engedmények megadására is kész lett volna. Belátta azonban, hogy a nemzetiségek megnyerésére már vajmi kevés esély van. A Monarchia katonai kudarcai hatására pontosan érezte a Románia irányából leselkedő veszélyt. 1916. július 7-én memorandumot juttatott el az uralkodóhoz, melyben nyíltan kifejtette, hogy a román támadás küszöbön áll. Aggodalommal töltötte el, hogy az elszenvedett óriási veszteségek következtében Ausztria-Magyarország katonailag meggyengült, azt remélte, hogy a bolgár katonai fenyegetés kártyáját kijátszva ellensúlyozni lehet a román veszélyt, sőt azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy bolgár csapatokat vezényeljenek Erdélybe.⁷³

A megjósolt román hadba lépés 1916 augusztusában valóban megtörtént, a magyarországi nemzetiségek körében pedig határozott formában megjelent a Monarchiától való elszakadás igénye.

Ha végezetül a feltennénk a kérdést, vajon sikerre vezethető lett volna-e egyáltalán az a fajta nemzetiségi politika, amit Tisza István folytatott, meg kell jegyeznünk azt is, hogy Tiszának ezen tárgyalások alkalmával nem csak a nemzetiségi vezetőkkel kellett megküzdenie, hanem saját táborának politikusaival és legfőképp saját ellenzékével is. Míg az előbbieket túl kevésnek érezték a Tisza által felajánlott engedményeket, és őt - mint azt Vaida-Voevodnál is érzékelhettük - a kéréseketlen magyar szupremácia képviselőjének látták, addig az utóbbiak túlon-túl soknak találták azokat, Tiszának a nemzetiségek irányában tett ajánlatait a magyar nemzeti érdekekkel ellentétesnek, azokat súlyosan sértőnek tartották. Tisza végül a maximumig

⁷¹ I. m. 1692. o.

⁷² Uo.

⁷³ Vermes Gábor i.m. 374. o.

elment, ameddig még személyes belátása és a számára legfontosabb cél, a dualizmus fönntarthatósága véleménye szerint megengedte. A nemzetiségeket végül azonban már ezen utolsó engedmények sem elégítették ki. Tisza a megváltozott kül- és belpolitikai helyzetben nemzetiségi politikáját már nem tudta célra vezetni, bár a történelem igazolta nézeteinek helyességét, ez irányú kísérletei már nem vezethettek sikerre.

Ifj. Bertényi Iván:
Tisza István alakja Szekfű Gyula és Pethő Sándor történetírásában

A két világháború közötti történetírás viszonya a dualista korszakhoz egészen más volt, mint napjainké. Ha mostanában készült összefoglalót ütünk fel, általában tárgyilagos szándékú, több szempontú értékelést olvashatunk. A gyors gazdasági és főleg kulturális fejlődés, a városiasodás, a modernizáció mellett árnyoldalakként a merev közjogi rendszer megreformálhatatlanságáról, a szociális és politikai válságjelenségekről is szó esik.⁷⁴ A távolságtartó hang és a körültekintő értékelés évszázadnyi messzeségből persze sokkal egyszerűbb, mint a húszas vagy harmincas években. Nemcsak az eltelt idő alatt felhalmozott tudás, a lényeg meglátásának nagyobb esélye miatt, hanem azért is, mert a dualista korszak problémái közül már keveset érzünk mi is súlyos gondnak. Talán egyedül a trianoni trauma határozza meg ma is Magyarország helyzetét, mozgásterét, de korántsem olyan drámaian és mindenki számára égetően, mint a Horthy-korszakban. Míg ma a széles tömegeknek és történelmi érzékkel alig rendelkező politikusoknak ismeretlen vagy unt kérdés Trianon és máig ható következményrendszere, addig a történelmi tragédia közvetlen elszenvedői számára valóban mindennapi sorskérdés lehetett.⁷⁵ Abban a társadalomban, ahol - nemcsak a rendszer propagandisztikus céljai miatt - mindent átfogott a trianoni béke revíziójának igénye, ahol a legkitűnőbb művészek⁷⁶ a legkisebb napszámosig⁷⁷ katasztrófaaként élték meg a történelmi ország szétdarabolását, nyilván egészen más szemmel tekintettek a Trianont megelőző korszakra.

Keresték a Magyarországot megnyomorító trianoni béke előzményeit, s így - éppen a „hol hibáztunk?“, „hol rontottuk el?“ kérdésselvetés miatt - igen kevés az olyan mű, mely valóban a tudományosság hűvös és szigorú szabályainak mindenben megfelelő módon készült volna. Érzelmi, sokszor indulatos hozzáállás, gyakran személyes elfogultság jellemzi ezeket a kutatásokat, mely a nemzeti katasztrófa után teljesen érthető. Az is nehezítette a hűvös távolságtartást, hogy még éltek a dualista korszak szereplői, némelyikük éppen ekkoriban jelentette meg emlékiratait, visszaemlékezéseit, s egyik-másik még a politikai életben is aktív szereplő maradt.⁷⁸

A dualista korszakról alkotott kép ennek megfelelően torzított és részleges lehetett csak. A csonka országban a régi Nagy-Magyarország iránti emlékek ugyan megszépültek, de a nosztalgia a „boldog békeidők“ után a történetírásban kevésbé jelentkezett. Sokkal jellemzőbb volt a felelősök kutatása, melynek egyik első példája Szekfű Gyula *Három nemzedéke* volt. A bizonyos kollektív önkritikától sem mentes nagyszabású történelmi esszé a Horthy-korszak dualizmus-képét sok tekintetben meghatározta, hiszen Szekfű történetírói felkészültségével sokáig senki nem vehette fel a versenyt. A munka tudományos apparátusa, a szerző nagy

⁷⁴ Pl. ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris Kiadó, 15.

⁷⁵ A kérdésre általában: ZEIDLER MIKLÓS: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001, Osiris, 159-190. és ZEIDLER MIKLÓS: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány.

⁷⁶ Pl. *Vérző Magyarország*. Szerk.: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. Második kiadás. Budapest, 1928, Bethlen Gábor Kör.

⁷⁷ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *Égi jogász*. In: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ *összes novellája*. S. a. r.: Réz Pál. Budapest, 1994, Helikon Kiadó, 721-734.

⁷⁸ Vö.: GLATZ FERENC: *Trianon és a történettudomány. Történetírás, ideológiai közeg. Történelmi Szemle*, 21 (1978) 2. szám, 411-421.

ismeretanyaga és tudósinak tűnő hozzáállása a felületes olvasó számára elfedte azt, hogy valójában szépírói erényeket sem nélkülöző, történetpolitikai esszé született.

Dolgozatomban a két világháború közötti magyar történetírás két fontos alakjának, Szekfű Gyulának és Pethő Sándornak Tisza Istvánról alkotott képét vizsgálom. Helyzetük és fontosságuk eltérő, bár pályájukban sok hasonlóságot is felfedezhetünk. Szekfű Gyula a korszak egyik legbefolyásosabb történésze volt, aki azonban a tudományos életnél sokkal szélesebb körben is hatott, például a szerkesztésében megjelenő *Magyar Szemle* révén. A kolozsvári egyetemen történész végzettséget szerző Pethő Sándor szaktudósként kevésbé jelentős, viszont a magyar publicisztika nagyjai közé tartozott és tartozik ma is, elsősorban a németellenes *Magyar Nemzet* révén.

Szekfű Gyula a Horthy-korszaknak talán a legünnepeltebb történésze volt, akinek művei részben a kor szellemi arculatát is meghatározták. A kulturális életben elfoglalt pozíciói, könyveinek példányszámai alapján is a kor vezető történészének és egyik legfontosabb értelmiségijének számított. Szekfű Tisza alakjával először a *Három nemzedék* utolsó fejezeteinek egyikében foglalkozott, ahol Adyval állította párhuzamba Tisza alakját - *Két magyar sors a hanyatló korban* címmel. Bár Szekfű számára Tisza „az erkölcsi rend képviselője” volt Adyval, „az anarchia és beteg dekadencia lantosával” szemben, mégis, az író óvott attól, hogy a Jó és a Rossz végzetesen polarizált ellentétpárjaként tekintsünk rájuk. Hiszen, mint írta: törekvéseikben és tetteikben mindketten a hanyatló kor beteges befolyásának voltak alávetve. Ráadásul pályáikban is sok a hasonlóság: mind a ketten környezetük által meg nem értett, sőt gyűlölt személyiségek voltak. És amit az internacionalista Tanácsköztársaság után Szekfű 1920-ban külön hangsúlyozott: „mindkettő magyar vér”, „mindkettő magyar élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban”.⁷⁹

A *Három nemzedék* a trianoni katasztrófát - a felbomláshoz vezető külső okok vizsgálatának teljes mellőzésével - mélyebb, belső folyamatok eredményének láttatta, és a fő felelősséget az idegen, franciás szellemiségű liberalizmusnak tulajdonította. Ahogy a liberális szellem felülkerekedett Széchenyi „konzervatív reform-rendszerén”, úgy következett be a hanyatlás mindenütt, a politikai, gazdasági és szellemi életben egyaránt. Bár Tiszáról azt állította, hogy „egydarabból öntött egyénisége sikerrel állott ellent a kór támadásainak”, és „erkölcse, akarat, jelleme érintetlenül maradtak”, ugyanakkor neveltetésén, érdeklődésén, politikai céljain és főleg sikertelenségén már kiütöközött, hogy ő is korának és a liberalizmusnak volt gyermeke.⁸⁰ Abban a szellemiségben, családi, illetőleg politikai-kulturális környezetben nevelkedett, amelyet a 19. század közepi liberalizmus határozott meg. Ennek a korban meglehetősen általános szemléletnek egyik példája, hogy a politikai életet Tisza István is kizárólag a parlamentre összpontosítva látta. Ezért gondolhatta, hogy ha az obstrukciót, a képviselőház működési betegségét, szervi baját legyűri, akkor ezzel minden problémát, minden politikai válságot egy csapásra megoldott. Szekfű szerint ez azonban csak tüneti kezelés volt, a képviselőházi obstrukció valójában mélyebb társadalmi problémák, nemzeti bajok felszínre kerülő formája volt, és ez a külsődleges, formalisztikus kezelés természetesen nem vezethetett eredményre.⁸¹

Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy ha igaz is Tiszára, hogy a politikai élet természetes megnyilatkozási területét a nemzet által választott képviselők tanácskozó testületében, a

⁷⁹ SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 313-314.

⁸⁰ Uo., 319.

⁸¹ Uo., 322-324.

képviselőházban látta, ez a szemlélete cseppet sem volt mechanisztikus vagy elzárkózó. Tisza igen hamar felfigyelt a parlamenten kívüli munkásmozgalom politikai jelentőségére. Az 1910-es években és főleg a világháború alatt többször tárgyalt a szociáldemokrata vezetőkkel, ami jelezte: hajlandó volt a parlamenten kívüli szociáldemokráciát is politikai tárgyalófélnek tekinteni.⁸² De arra törekedett, hogy a normális politikai működés területére, a parlamenti munkába vonhassa be őket, ezért választójogi reformterveiben is számolt a városi munkásság szavazati jogával. Ez rámutat gondolkodásának lényegi elemére: mivel a munkásság vezetőinek helyet kell kapnia a nemzet sorsát érintő kérdések megvitatásában, erre azonban az egyedül méltó hely a képviselőház lehet csak, ezért vallotta, hogy a politikai műveltség és felelőség szempontjából a parasztságnál többre becsült munkások jelentős részét fel lehet és fel kell ruházni a választójoggal.

Tisza az 1867-es kiegyezés eltökélt híve volt, és emiatt vállalta ennek népszerűtlenségét is, Kitartása, merev, mondhatni ortodox '67-essége segítette őt hozzá ahhoz, hogy megakadályozza azt a nemzeti szempontból biztos vereséggel járó küzdelmet, egy második 1849-et, amelyet Szekfű szerint a felelőtlen függetlenségi ellenzék dinasztia-ellenes kampánya bizonyára elhozott volna.⁸³ Ezzel a közjogi alapállással a kiegyezésben „egyedül lehetséges 67-es irányt” látó történész teljes mértékben azonosulni tudott, és azt is hangsúlyozta, hogy Tisza „romlatlan magyar jellemére” nem volt hatással a század eleji túlzó magyar nacionalizmus, az igen népszerű „magyar imperializmus”.⁸⁴

Szekfű azt is kiemelte, hogy Európában az idősebbik Andrássy Gyula óta Tisza volt az egyetlen (és ma már hozzátehetjük: valószínűleg az utolsó) magyar ember, akinek világpolitikai méreteken is szava volt. Magyar miniszterelnökként a világháborút megindító hadüzenet körül kulcsszerepet játszott azzal, hogy egyetlenként nyilatkozott a háború ellen.⁸⁵ És bár 1914 és 1916 között az Osztrák-Magyar Monarchia vezetői között Tisza volt a legtekintélyesebb, és ezáltal a legnagyobb szavú, a leghatalmasabb is, a *Három nemzedék* szerzőjét nem ez a kérdés foglalkoztatta, hanem hogy „Mi az oka Tisza életműve ... végleges összeomlásának?” Szekfű tragikusan elbukott hőst látott Tiszában, és bár csatlakozott ahhoz az 1920-ban meglehetősen elterjedt nézethez, hogy bukásáért - és a katasztróféért - az őt félre toló erőket terheli a felelősség, nem Tisza politikai ellenfeleinek szerepét kívánta megítélni. A történész számára az volt az érdekes kérdés, hogy miért nem tudta Tisza István akaratát, hitét, önzetlenségét a nemzetbe átönteni és miért nem lehetett „vezére, lelki tanácsadója és prófétája a háborúban sínylő magyarországnak”.⁸⁶

⁸² BUCHINGER MANÓ: *Tanuvallomás. Az októberi forradalom tragédiája*. Budapest, 1936, Népszava-könyvkereskedés, 60-61., 74., 87-88. és BUCHINGER MANÓ: *Küzdelem a szocializmusért. Emlékek és élmények*. [Budapest, é. n.] Népszava Könyvkiadó, I. kötet: A magyar munkásmozgalom hőskora, 250-252.

⁸³ SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 319-322.

⁸⁴ Uo., 319-320. Vö.: ROMSICS IGNÁC: *A magyar birodalmi gondolat*. In: ROMSICS IGNÁC: *Múltról a manak. Tanulmányok és esszék a magyar történelemtől*. Budapest, 2004, Osiris, 121-158.

⁸⁵ SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 321. A kérdésre legújabban összefoglalóan: IFJ. BERTÉNYI IVÁN: *Tisza István és az I. világháború*. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemtől*. Szerk.: ROMSICS IGNÁC. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 28-86.

⁸⁶ SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 322.

Szekfű szerint Tisza akkor tudta volna megmenteni az országot, ha egy második Széchenyi vált volna belőle. Erre azonban sem neveltetése, sem saját egyéni beállítottsága nem tette őt alkalmassá. „Doktrinér elvi alapon nyugvó” liberalizmusa miatt osztozott társai állami illúzióiban és elvi alapon elutasította a konzervatív agrártörekvéseket is, így ellenezte a középbirtokosok és a paraszti gazdaságok védelmét. Liberális volta ellenére kora sajtóját nem tudta használni, sem tisztességtelen és korrupció eszközökkel, sem „értelmesen alkalmazott korlátozások segítségével”, azaz valamiféle cenzúrával.⁸⁷ Tisza István azonban hiába volt „a hanyatló kor legnagyobb magyarja”, nem tudott nemzeti reformmunkát végezni, végzete „a tévútra jutott fejlődés feltartóztatását jelölte ki tragikus feladatául”. Ám a liberális politikus által az ár ellen emelt gátak anyaga is „illúziókkal átítatott idegen liberalizmus volt”, így Tisza nem tudta a magasabb nemzeti célok („a kivándorlás megakadályozása, a középbirtokos osztály megmentése, a nemzeti értelmiség erősítése és tömörítése”) szolgálatába állítani tehetségét: „elbukott, mert a parlamentbe kapaszkodva elmulasztá a nemzet belsejét reorganizálni”.⁸⁸

A húszas években a Magyar Tudományos Akadémia megkezdte Tisza István összes műveinek kiadását, melyek számos új adattal gazdagították a politikus portréját. Az egyik kötetéről írt recenziójában Szekfű szinte rácsodálkozott arra, hogy Tisza mekkora energiát fektetett egyszerű, hadisegélyre szoruló szegényemberek, sebesült katonák vagy hadiárva személyes ügyeinek megoldására. A történész szerint elgondolkodtató, hogy ilyen problémákkal a legfelső szinten kellett foglalkozni, és bár mindez nyilván csak eseti orvosságot jelenthetett a szociális gondokra, mégis nagy kérdés, hogy a szegénység miért nem tudta felismerni Tisza meleg emberszeretetét. „Ez a nagy problémája Tisza egyéniségének s egyúttal a magyar nemzeti létnek is”⁸⁹ - állapította meg Szekfű, tovább mélyítve a meg nem értett, félreismert politikusról korábban is sugallt képet.

Ami 1920-ban egy utolsó mondatával is lelki megtisztulásra felhívó, patetikus történetpolitikai röpiratban elegendő konkrétum, az egy tudományos összefoglaló kézikönyvben már kevés. A több kiadásban, nagy példányszámban megjelent *Magyar történet*, a híres „Hóman-Szekfű” alkalmat adott arra, hogy Szekfű más műfajban és megváltozott viszonyok között értékelje az újkori magyar történelmet, így Tisza alakját is. Mindezek dacára a Tisza-kép lényege nem változott, csak valamivel mélyebb lett a *Három nemzedék*ben kifejtett kritika. Szekfű ebben a művében is történeti mulasztásának tartotta, hogy Tisza „társadalmi és nemzeti bajainkat nem gyógyította”, amit ezúttal részletesebben is kifejtett. Liberális volta és társadalmi gyökerei miatt a munkást mindig a tőke ellenségének gondolta és a földreform gondolatát elvi alapon elutasította: számára változtathatatlan világrend, hogy „nem juthat minden embernek ingó vagy ingatlan tőke”. Bár az állami közbeavatkozást bizonyos területen (az ipari munkások védelme, munkásegyletek kiépítése, munkáslakások építése, a női és a gyermekmunka fokozott védelme, stb.) maga is ösztönözte, a gazdasági életben a szabad versenyt tartotta a fő elvnek. Konzervatív, patriarchális felfogással a parasztság problémáit a

⁸⁷ Bár erre most nincs terünk, de a *Magyar Figyelő* címmel színvonalas konzervatív szellemi orgánomot és az *Igazmondó* c. népszerű újságot megindító Tisza esetében Szekfű kijelentései további vizsgálódást igényelnének. Különösen azért, mert 1927-ben a *Magyar Szemle* beköszöntő írásában már éppen a *Magyar Figyelőt* jelölte meg egyik követendő a folyóirat példájának, melyben „korunk legnagyobb magyar egyénisége bontott zászlót a legnagyobb magyar íróval együtt.” [Ti. Tisza Herczeg Ferencsel.] SZEKFŰ GYULA: A magyar folyóirat problémája. *Magyar Szemle*, 1 (1927), 1. szám, 1-4.

⁸⁸ SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 324-325.

⁸⁹ SZEKFŰ GYULA: Tisza István levelei. *Napkelet*, 4 (1926), 9. szám, 862-864.

földbirtokosok tekintélyelvű vezetésével kívánta orvosolni, és hosszú időn keresztül csak a kívülről jött izgatásnak tudta be a hagyományos kereteket feszegető parasztmozgalmakat. Liberalizmusa miatt elvetette a Zselénszki Róbert és Károlyi Sándor által javasolt gazdamentést is, s a birtokos osztály védelmére csak korlátozottan, a nemzeti szempontból fontosnak ítélt hitbizományi rendszer megerősítésével volt hajlandó. Később ugyan Beksics Gusztáv hatására elfogadta a kötött birtokoknak a nemzetiségi vidékekre való áttelepítésének gondolatát, de nem hajlott valóban hatékony társadalmi reformra.⁹⁰

Új elemként jelent meg Szekfű kritikájában Tisza választójogi konzervativizmusának bírálata. A történész szerint ebben osztozott kortársaival, így ifj. Andrássy Gyulával, akik az új társadalmi, gazdasági és nemzetiségi politika útjára nem tértek rá, és „a ‘történelmi osztályokat’ a nemzettel azonosítva ... népüket nem vezették be az ígéret földjére.” Tisza nemzetiségi és társadalmi okokból egyaránt ellenezte az általános választójogot, és azt Khuen-Héderváry Károllyal és Lukács Lászlóval szemben is megakadályozta, mert a nemzeti szupremácia bukásától tartott.⁹¹

Szekfű szembeszállt ezzel a dualizmuskori nézettel, és azt állította, hogy ha még az 1880-as és 1890-es években, azaz az ipari és agrárszocializmus elterjedése előtt, a nyugat-európaihoz hasonló módon kibővítik a választójogot, az megteremthette volna a szélesebb rétegek nemzeti megszervezését. A történész szerint ezzel ugyan elveszítette volna hatalmát a korábban történelmi érdemeket szerzett, egykor nemzetfenntartó birtokos nemesség, és mind megszokott életmódjával, mind meglehetősen problémamentes politikai egyeduralmával fel kellett volna hagynia, de a feltörekvő polgári és paraszti rétegek nagyobb szerepvállalása nem veszélyeztette volna a nemzetet. Sőt: Szekfű szerint a sokkal előnyösebb helyzetű magyarság a demokratikus választójog mellett is biztosíthatta fölényét, ugyan a korábnál kevésbé kényelmes, ám nem erőszakos eszközökkel. És így államhű nemzetiségi pártokat lehetett volna létrehozni, amennyiben követik az Eötvös és Deák által javasolt politikát, mely „a nemzetet bizonyára nem döntötte volna végveszélybe”.⁹²

Szekfű a nemzetiségi politikában elkövetett hibákért legkevésbé Tiszát bírálta, sokkal inkább a koalíciós kormányzatot és a Rákosi Jenő-típusú „illuzionista asszimilált” értelmiségieket. Tisza mentes volt ettől a nemzeti önámítástól és Magyarország erejét talán a legreálisabban becsülte fel. Ezért is kereste a megegyezést a nemzetiségekkel, főleg a legerősebbnek ítélt románokkal. Mint ismeretes, tárgyalásai nem jártak eredménnyel,⁹³ de ezért sem őt, hanem a magyarországi románokat irányító és a megegyezést nem akaró Romániát okolta Szekfű.⁹⁴

Trianontól távolodva a bírálatok mellett plasztikusabbá váltak Tisza érdemei is. A „Hóman-Szekfű” szerint Tiszának, a „nagyformátumú államférfiúnak” képessége és az obstrukció 1912-es letörése után lehetősége és hatalma is volt az alkotásra - ellentétben a hatalomból túl későn részesülő ifj. Andrássy Gyulával. Tisza 1910 utáni működésének volt köszönhető

⁹⁰ SZEKFŰ GYULA: *A tizenkilencedik és huszadik század*. [Budapest, 1933.] Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. /Hóman Bálint és Szekfű Gyula: *Magyar történet*. VII. kötet./ 410-411.

⁹¹ Uo., 406., 409., 411.

⁹² Uo., 405-406.

⁹³ ALBRECHT FERENCZ: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*. Lugos, 1933, Husvéth és Hoffer könyvnyomdája; SZÁSZ ZOLTÁN: A Tisza-féle magyar-román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910-1914) *Történelmi Szemle*, 27. (1984) 1-2. sz. 182-191.

⁹⁴ SZEKFŰ GYULA: *A tizenkilencedik és huszadik század*. [Budapest, 1933.] Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 413-414.

Szekfű szerint, hogy „a világháborút még mint állam értük meg, nem pedig mint magával tehetetlen anarchikus massa, melyből minden sakál bántatlanul kiharaphatja a maga részét; ő cselekedte, hogy mint egységes nemzet védekezni tudtunk, megharcolhattuk más népekhez hasonlóan utolsó küzdelmünket”. Ha nincs Tisza, akkor a teljes belső felbomlás miatt már jóval 1918 előtt vége lett volna a történelmi országnak. De hogy akkor széthullott, abban megvan Tisza felelőssége is, hiszen bár „megmentette a nemzet pusztát, felfegyverezte a monarchiát a kikerülhetetlen háborúra”, mégis: csak „az állam bátor védője volt, nem pedig nemzeti reform hőse”.⁹⁵

A Tisza-gárda művelt és széles kitekintésű tagjának, Hegedüs Lórántnak Adyról és Tiszáról írt könyve kapcsán Szekfű még egyszer foglalkozott a tragikus sorsú miniszterelnök alakjával. A *Magyar Szemlé*be írt ismertetésből új elemként jegyezhető fel, hogy a történész hangsúlyozta, Tisza kiszolgáltatottságát különben színvonalas tanácsadó és hivatali apparátusának: „Tisza István cselekvései nem mindig jöttek létre az odavágó tények teljes és elfogulatlan ismerete alapján, a kormány szervezet és a bürokrácia ki nem elégítő funkcionálása következtében.”⁹⁶ 1918. őszi délszláv körútján jelentkezett mindez a legélesebben, amikor Tisza - Wekerle, Burián és mások téves információra hagyatkozva - valóban megdöbbsent, mikor tapasztalnia kellett a helyi hangadók Magyarországgal és a Monarchiával szemben táplált érzelmeit. Különösen látványos volt ez az ismerethiány⁹⁷ Tisza román politikájával összevetve, ahol személyes információk birtokában önálló elképzeléseket vetett fel. Szekfű egyébként más helyeken említette, hogy Tisza nemzetiségi politikája lényegesen belátóbb volt kortársaiénál, bár elismerte, hogy a trianoni cezúra után „tárgyalásmódja idejét multnak tűnik”.⁹⁸

Trianon után szemlélve persze az egész korszak átértékelődött. Ám úgy tűnik, a dualista korszakról írt értékelések és visszaemlékezések szerzői között mégsem vált általánossá teljesen új szemlélet. Sokan a történelmi irodalomban folytatták 1918 előtti politikai harcaikat, ráadásul mindezt felerősítette, hogy egykori politikai ellenfeleiket tették felelőssé a trianoni katasztrófáért. Minden érdeme, így ma már ritkaságszámba menő, széles körű műveltsége, kitűnő stílusa és tisztességes szándékai ellenére ebbe a csoportba sorolható Pethő Sándor is. A fiatalon a Tavaszmező utcai gimnáziumban történelmet tanító Pethő hamar ismertté vált publicisztikáival, és már az 1910-es évek elején ifj. Andrássy Gyula politikájának elkötelezett hívének szegődött.⁹⁹ Az alapkérdésekben egyetértő, de az azonos cél eléréséhez vezető utat másként elképzelő Andrássy és Tisza vetélkedése a dualista korszak utolsó bő évtizedének fő belpolitikai kérdése volt.¹⁰⁰ (Nem igaz tehát az a későbbi politikai érdekek mentén felerősített

⁹⁵ Uo., 410-411., 413-414.

⁹⁶ SZEKFŰ GYULA: Ady és Tisza. *Magyar Szemle*, 40. (1941) április, 229.

⁹⁷ Az egyenes politikus ezt azonnal be is ismerte vendéglátójának, Sarkotić báró boszniai kormányzóknak. TONELLI SÁNDOR: *Tisza István utolsó útja. (Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnökének naplója)*. Szeged, 1941, M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem, 94-95.

⁹⁸ SZEKFŰ GYULA: Tisza István levelei. *Napkelet*, 4 (1926), 9. szám, 862.

⁹⁹ Már 1911-ben hangsúlyozta, hogy a hatvanhetes politika hitelét a koalíciós időszakban „nem az ifjabb Tisza, hanem az ifjabb Andrássy mentette meg”, mert a 48-as gondolat szinte egyöntetű diadala mellett is kitartott mellette. PETHŐ SÁNDOR: Andrássy. In. PETHŐ SÁNDOR: *Politikai arcképek. Az új Magyarország vezéregyéniségei*. Budapest, 1911, „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 26-27.

¹⁰⁰ Vö. legújabban: HAJDU TIBOR: Emlékezet és valóság. A magyar politika vezérlakjai a világháborúban. *Századok*, 138. (2004) 6. szám, 1454-1461.

októbrista mítosz, miszerint Tisza ellenpárja Károlyi Mihály volt.¹⁰¹ Károlyi egészen 1916-17-ig egy nagyon sok esetben nevetségesnek és tehetségtelennek tartott mellékszereplő, akit csak a helyzet tragikusan válságosra fordulása emelt elképzelhető alternatívává.)

Tisza és Andrássy küzdelme határozta meg Pethő felfogását az egész korszakról, és Tisza Istvánt is csak ezen a szemüvegen keresztül volt képes szemlélni, és ez az ellentét „sok nemes fájdalomú és lemondóan keserű cikket és tanulmányt írat vele” - ahogy Szekfű Gyula fogalmazott a *Magyar Nemzet*-be írt nekrológjában.¹⁰²

Pethő Sándor sem vonta kétségbe Tisza István emberi nagyságát, így például „ellenállhatatlan férfias jelenség”-nek, az egyik „legelszántabb akaratú és ambíciójú” politikusnak nevezte, másfelől azonban kijelentette azt is, hogy Tisza „nyers, őszinte, kíméletlen, szinte durva erő” volt, „amely felszabadította magát műveltsége zsibbasztó és idegfinomító formái alól”. Egy „szívós politikai zsarnokságban őrlődött fel”, de „nem volt híján erkölcsi nagyságnak” sem, mert ugyan „legdurvább tettei néha nevetségesek ..., sokszor feleslegesek, olykor bizonyos lelki kicsinyességet elárulók” voltak, „de mindegyiken rajta volt[ak] a küldetéses ember öntudatának” impozáns jelei.¹⁰³ Az együttműködésre és kompromisszumokra képtelen vezér képét sugallva Pethő kiemelte, hogy Tisza „férfias ereje csak politikai jobbágyokat tűrt meg maga mellett”, és „a Tisza-karakter vastartalma vagy vonz, vagy taszít”, de sohasem lehetünk közömbösek iránta. Megjegyezte, hogy Tisza jelleme nagyon sokban hasonlít Görgey Artúréhoz - akivel egyébként Gyulai Pál révén Tisza személyesen is megismerkedett, és kölcsönösen tisztelettel nyilatkoztak egymásról.¹⁰⁴ Mind a ketten hideg fejű, az érzelmekre, a különböző izgatásokra zárt és tulajdonképpen koravén személyiségek voltak, akik már egészen fiatal korukban kimutatták óriási tehetségüket.¹⁰⁵

Pethő véleménye szerint Tisza István a küldetéses emberek közé tartozott, akit egyfajta cromwelli puritán hit jellemzett. Ebből a hitből és a saját fontosságának tudatából táplálkozott konok makacssága és hatalmas munkabírása. Ebből azonban Pethő Sándor szerint egyfajta fitymáló, lekicsinylő, az ellenfeleivel szemben olykor lenéző magatartás is adódott, mely a túlzott önbizalom rovására írható. Nem volt soha mértéktartó, ott is a harcot, az ellenfél legyőzését kereste, ahol engedményekkel, kompromisszumokkal esetleg hamarabb megoldást lehetett volna találni.¹⁰⁶ 1933-ban ehhez még hozzátette, hogy „Lényének cromwelli vonása ... sok tekintetben a háború utáni diktatúrák magyar előfutárának látszatát kölcsönözték kemény

¹⁰¹ Tisza és Károlyi emberfeletti méretűvé növelésének okait mint az „emblematisztikus sűrítés” példáját elemzi: ROMSICS GERGELY: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004, L'Harmattan, 82-89., különösen 82. és 89.

¹⁰² SZEKFŰ GYULA: Pethő Sándor. *Magyar Nemzet*, 1940. szeptember 1., 6.

¹⁰³ PETHŐ SÁNDOR: *Tisza István gróf*. In: PETHŐ SÁNDOR: „Viharos emberöltő”. *Hét portait*. Budapest, [1929,] Stádium Sajtóvállalat Rt., 144-145.

¹⁰⁴ KOSÁRY DOMOKOS: A Görgey-kérdés története. Budapest, 1994, Osiris-Századvég. II. kötet, 147. A Tisza-csoport egyértelmű kiállása Görgey mellett a romantikus nacionalizmus függetlenségi hívei közül sokakat a Görgey-ellenes áruló-vád megisméltésére készítetett, hogy közvetve ezzel is a gyűlölt Tiszán üthessenek. Uo., 147., 154-155.

¹⁰⁵ PETHŐ SÁNDOR: *Tisza István gróf*. In: PETHŐ SÁNDOR: „Viharos emberöltő”. *Hét portait*. Budapest, [1929,] Stádium Sajtóvállalat Rt., 145-146.

¹⁰⁶ Uo., 154-155. és 178.; PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 145.

arcélére”,¹⁰⁷ ami a Gömbössel szemben álló publicista tollából még ebben az óvatos megfogalmazásban is erőteljesen negatív - és meglehetősen igaztalan - megjegyzés volt.

„Tisza árnyalatlan lélek volt, és lángeszű vaskalapos”, mégis népszerűbb tudott lenni vetélytársainál. Ennek magyarázataként Pethő a magyar középosztály elmaradottságát és szűk látókörét ostromozta, mert konzervatív politikának látták a reakciót és a korrupció és az erőszak vegyülékében tisztelték a gyakorlati politikát.¹⁰⁸ De személyes okokat is keresett, mikor sejtette, hogy Tisza „ama sajátságos természetekhez tartozott, amelyekről azt hinné az ember, hogy sohasem élvezték a tavasz gondtalan örömeit”¹⁰⁹, bár ez inkább csak azt jelentette, hogy egész életét a politikának, a köz szolgálatának szentelte. Másfelől ugyanis, magyarázta Tisza népszerűségének okait, „mulatni is magyarul tudott”.¹¹⁰ Ez a sommás kijelentés minden bizonnyal azt takarja, hogy Tisza a kor középosztályába tartozó nemesi eredetű politikusainak társasági életét élte, s bár lehetséges, hogy csak kényszerű kötelességből járt el a pártklubba,¹¹¹ de legalább megtette. A képviselők körében a közjük leereszkedni nem akaró, elzárkózó, túlságosan arisztokratikus személyiségek nem örvendtek különösebb népszerűségnek, mint Khuen-Héderváry Károly 1910 előtt,¹¹² vagy Apponyi Albert, aki a komolyzene és Wagner iránti rajongásával tűnhetett az átlagpolitikustól jelentékenyen eltérőnek,¹¹³ vagy maga ifj. Andrassy Gyula, aki irtózott a közszerepléstől¹¹⁴ és legszívesebben családi és szűk baráti körben elméleti kérdésekről és művészetről beszélgetett.¹¹⁵ Andrassyról lelkes híve, Pethő is megemlítette, hogy „Az emberekkel nem is igen tudott érintkezni, ha a beszélgetésnek nem volt tárgyi alapja.”¹¹⁶ Ezzel szemben Tiszáról emlékezetes az a kép, amint már túl az ötvenen levetett kabáttal „egyedül roptá délcegen és komolyan a magyar táncot”, a csárdást.¹¹⁷

A Tisza-Andrassy-ellentét Pethő munkáinak állandó eleme, függetlenül a műfajtól. Akár történelmi összefoglalót írt, mint a színvonalas *Világostól Trianonig*, vagy az *Asztalos*

¹⁰⁷ ASZTALOS MIKLÓS - PETHŐ SÁNDOR: *A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig*. Második kiadás. Budapest, 1934, Dante, 492. [A munka először 1933-ban jelent meg.]

¹⁰⁸ PETHŐ SÁNDOR: *Andrassy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 8.

¹⁰⁹ PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 146.

¹¹⁰ PETHŐ SÁNDOR: *Gróf Apponyi Albert*. Budapest - Leipzig - Wien, 1926, Eligius Könyvkiadó, 43.

¹¹¹ PÖLÖSKEI FERENC: *Tisza István*. Budapest, 1985, Gondolat, 19-20.

¹¹² SZONTAGH JENŐ: *Arcképek I. Ferenc József korából*. Budapest, 1934, Stephaneum nyomda R. T., 36-38. és 42.

¹¹³ PETHŐ SÁNDOR: *Gróf Apponyi Albert*. Budapest - Leipzig - Wien, 1926, Eligius Könyvkiadó, 43-44.

¹¹⁴ Ennek látványos, bár a Tisza-párti szerző által eltúlzott jelentőségű példája volt, amikor 1892. március 18-án Andrassy belesült a beszédébe, és utána - pár kivétellel - 1903-ig a képviselőházban nem is tartott nagy szónoklatot. HEGEDÜS LORÁNT: *Két Andrassy és két Tisza*. Budapest, [1937,] Athenaeum, 274-275.

¹¹⁵ SZALAI MIKLÓS: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete, 10-11.

¹¹⁶ PETHŐ SÁNDOR: Gróf Andrassy Gyula emlékezete. Halálának egyéves évfordulóján a Magyar Nők Szentkorona Szövetségében tartott előadás. Budapest, 1930, Wodianer F. és Fiai Grafikai Intézet és Kiadvállalat R.-T., 12.

¹¹⁷ HEGEDÜS LORÁNT: *Két Andrassy és két Tisza*. Budapest, [1937,] Athenaeum, 258.

Miklóssal közösen jegyzett *A magyar nemzet története ősidőktől napjainkig* esetében, akár emlékbeszédet mondott, akár publicisztika keretében érintette a kérdést, mindig a két nagy politikus vitája kerül elének. Ám a személyes vonások szembeállítása mellett, mely a pszichologizálásra eleve hajlamos Hegedüs Loránt könyvének központi kérdése, Pethő alaposan kifejtette Tisza és Andrassy eltérő politikai koncepcióját is.

Tisza István nemcsak családi hagyomány- és kapcsolatrendszert és politikai nézeteinek jelentős részét örökölte meg apjától, hanem - Pethő Sándor szavaival - azt a korrupt, opportunistá, kontraszelektív, erőszakos, szociálisan érzéketlen, máról holnapra élő rendszert is, ami a Szabadelvű Párt, illetve a Nemzeti Munkapárt pártabszolutizmusának hatalmon maradását lehetővé tette. A választási erőszak, a kormányzati korrupció rendszerét, mely a zsidóság gazdag részét beemelte a hatalomba, ugyanakkor a szegényebb és elhelyezkedni ezért nem tudó zsidóságot teljesen elkeserítette és a forradalmak irányába lökte. Azt a rendszert, amit - Pethő nem mulasztja el hangsúlyozni -, a színmagyar területek elutasították, hiszen az alföldi lakosság többsége a Függetlenségi Pártra szavazott.¹¹⁸

Pethő elismerte, hogy Andrassyhoz hasonlóan Tisza is látta a magyar szupremáciát fenyegető veszélyeket, ám ebből azt a következtetést vonta le, hogy a legjobb és egyetlen megfelelő védelemnek tartott dualista rendszert minden áron fenn kell tartani. A többségi parlamenti elvhez ragaszkodva a dinasztíával való legszorosabb kapcsolatra törekedett, és minden, a rendszer egységét, stabilitását veszélyeztető változást mereven elutasított, akár a közjogi ellenzék nemzeti követeléseiről, akár a választójog kibővítéséről volt szó. Mivel tartott az iskolázatlannak tartott tömegektől, a rendszer megmerevítésével, és a nemzet és a király közötti egyetértés megszilárdításával kívánta a fenyegetett Magyarországot stabilizálni. Ennek érdekében a legkíméletlenebben letörte az ellenzékét, és a parlamenti többség és az értelmiség fensőbbiségének elvére hivatkozva biztosította pártjának és osztályának uralmát. Ez azt eredményezte, hogy éppen a nemzet élethalál-harcának idejére, a világháború kitörésére áthidalhatatlan ellentétek választották el egymástól a kormánypártot és az ellenzékét.

Ezzel szemben Andrassy Gyula nézeteit Pethő abban foglalta össze, hogy a nagyon merev elutasítás könnyen vezethet az elégedetlenkedők olyan mértékű radikalizálódásához, hogy ez az egész rendszert felrobbantó forradalomra fajulhat. Ezért, nem mechanikusan, hanem organikusan szemlélve a politikai élet főbb vitakérdéseit, elengedhetetlennek tartott bizonyos engedelményeket. Míg pl. a választójogi kérdésben a „gépies felfogású” Tisza a politikai élet egyetlen terrénumaként felfogott parlamenti szintéről a zavaró elemeket Pethő szerint ki akarta rekeszteni, addig Andrassy a választójog révén kívánta a nemzeti élet közösségébe bevonni az ipari és a mezőgazdasági proletariátust, hogy megmentse őket a magyar állam-eszmének, vagy legalább azt elérje, hogy a forradalmi elemek a parlamentben legyenek, s ne az utcán. A katonai kérdésben szintén közvetíteni próbált az ortodox 67-es álláspont és a 48-as követelések között, mert bár az utóbbival nem értett egyet és azokat veszélyesnek tartotta, úgy gondolta, hogy „elképzeldhetetlennek tartott erős és szilárd kormányhatalmat”, mely „csak a királyi támogatás köldökzsinórján keresztül szívja életnedveit”. Ezért nem *fejlesztani* igyekezett a kiegyezést Apponyi módjára, hanem *népszerűsíteni*, ami azonban, valljuk meg, a kiegyezéshez hűségesebb nézőpontból legfeljebb elvi alapon tűnhetett nagy különbségnek.

Andrassy és Tisza között a nyílt szakítást az obstrukcióval szemben alkalmazott taktika eredményezte 1904-ben (sőt, voltaképpen már 1898 végén is, amikor Andrassyék első ízben

¹¹⁸ PETHŐ SÁNDOR: *Gróf Apponyi Albert*. Budapest - Leipzig - Wien, 1926, Eligius Könyvkiadó, 11-14.; PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 144-146.

léptek ki a kormánypártból). Bár mindketten élesen elítélték és egyértelműen károsnak minősítették a kisebbség felelőtlen viselkedését, Tisza mereven alkalmazva a többségi elvet, „kész volt ... erőszakkal letörni a szerinte fakciózus és békahorizontú ellenzékét”. Andrássy ezt jogtalannak vélte, mert nem tartotta teljesen jogosnak a többségre hivatkozás erkölcsi alapjait, amikor választási visszaélések segítségével jött létre a kormánypárti többség, s az obstrukciót csak mélyebb problémák visszahatásának tartotta.¹¹⁹

Összegezve Pethő Sándor Andrássy dualizmus kori politikai álláspontjáról írt nézeteit, a középútasságot emelhetjük ki kulcsfogalomként. Ebből származott időnként határozatlanságnak vagy ingadozásnak tűnő magatartása is. Pedig Andrássyt Pethő Széchenyi vagy Burke mintájú konzervatív reformer politikusnak látta, aki a túlzó szélsőségek között bölcsen közvetítve képviselte „azt az egyetlen politikát, amely a kellő időben alkalmazva és a megfelelő férfiak által végrehajtva, egyedül menthette volna meg a nemzetet.”¹²⁰

Nem kívánok részletesen belemenni Pethő felfogásának értékelésébe. Egyrészt itt nincs rá elegendő tér, másrészt (könyvnyi terjedelemben) megtette ezt már 1926-ban Nagy Miklós, igaz, egészen Tisza-párti szellemben.¹²¹ Ehelyett Pethő általános megállapításait követően néhány konkrét kérdést emelnék ki Tisza-kritikájából. Elsőként Tisza nemzetiségi politikájával kapcsolatban kell megemlíteni, hogy Pethő - minden pártossága ellenére - elismerte, hogy Tisza a „nemzetiségi kérdésben mérsékelt nézeteket vallott. Nem volt sovinizta.” Érezve a helyzet nem eléggé stabil voltát, megelégedett egyfajta patriarchális felfogású magyar felsőbbbséggel, és elvetette „az erőszakos és utópisztikus magyarosítást”. Türelmes és okos politikusként idegenkedett a „tyúkszemrehágás” módszerétől, mely igazi eredmények nélkül feleslegesen kelt nagy sérelmeket. Amikor azonban - Pethő szerint a külpolitikai helyzet miatt - 1913-ban tárgyalásokat kezdett a románokkal, be kellett látnia, hogy a román irredenta az ő elgondolásaival nem elégíthető ki, ennél többre viszont nem volt hajlandó. Sem hazafiúi érzése, sem a magyar országgyűlés óriási többségének és a tárgyalásokat kedvetlenül figyelő munkapártnak várható tiltakozása nem tette ezt lehetővé. Tisza ebből a zsákutcából - Pethő szerint helytelenül - nem az ellenzékhez közeledés irányába mozdult el, hanem még szorosabbra fűzte a kapcsolatait a bécsi politikával.¹²² Pethő részleges nagyvonalúsága Tisza mérsékelt nemzetiségi politikájával szemben látszólagos, Andrássy érdekében ugyanis jótékony homályban hagyja, hogy Andrássy és főleg pártjának egyes képviselői milyen vehemensen elleneztek Tisza engedményeit, és azt sem említi, hogy maga Andrássy is azok közé tartozott, akik Tiszánál sokkal rövidebb időben ítélték meg a nemzetiségi kérdést.

¹¹⁹ PETHŐ SÁNDOR: *Andrássy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 17-18.; PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 144-146.; PETHŐ SÁNDOR: *Tisza István gróf*. In: PETHŐ SÁNDOR: „Viharos emberöltő”. *Hét portait*. Budapest, [1929,] Stádium Sajtóvállalat Rt., 149-153.; PETHŐ SÁNDOR: *Gróf Andrássy Gyula emlékezete. Halálának egyéves évfordulóján a Magyar Nők Szentkorona Szövetségében tartott előadás*. Budapest, 1930, Wodianer F. és Fiai Grafikai Intézet és Kiadóvállalat R.-T., 4-8.

¹²⁰ PETHŐ SÁNDOR: *Andrássy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 7-8.

¹²¹ NAGY MIKLÓS: *Világostól Trianonig. Pethő Sándor könyvének bírálata*. Budapest, 1926, Pfeiffer Ferdinánd (Zeidler testvérek) nemzeti könyvkereskedése bizománya. Pethő válasza: PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig védelme. Válasz Nagy Miklós bírálatára*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T.

¹²² PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 176-178.; PETHŐ SÁNDOR: *Tisza István gróf*. In: PETHŐ SÁNDOR: „Viharos emberöltő”. *Hét portait*. Budapest, [1929,] Stádium Sajtóvállalat Rt., 149-150.

Andrássy nemcsak apja emléke, hanem saját tájékozottsága és műveltsége jogán is kora magyar politikai elitjének elsőrangú külpolitikai tekintélyének számított. Így nem meglepő, hogy Pethő Tisza-ellenes kritikáiban nagy teret kapott a világháború alatti külpolitikai döntések bírálata. A tragikus következményekkel elvesztett világháború megindítását Pethő érthetően rossz döntésnek tekintette, s bár ismerte Tisza 1914. júliusi kezdeti ellenkezését,¹²³ mégis feltette a kérdést, hogy Tisza miért nem mondott le tiltakozásul, mint tette ezt Bosznia 1878-as okkupációja idején Széll Kálmán magyar pénzügyminiszter, illetve, hogy a háború kitörését követően miért nem fogadta el az ellenzék felajánlkozását nemzeti egységkormány létrehozására.¹²⁴

A kérdésekre (részben információ-hiány, részben elfogultság miatt) Pethő nem tudott válaszolni, mint ahogy arra a felvetésre is csak szubjektív módon adhatott igenlő feleletet, hogy Tisza és Burián külpolitikai iránya hozzájárult-e az 1915-ös olasz hadüzenethez, és rugalmasabb hozzáállással nem lehetett volna elkerülni vagy elodázni azt. Jellemző, hogy a Tisza kárára nem elfogult Szekfü szerint ez a kérdés eldönthetetlen,¹²⁵ míg Pethő Tisza fenntartás nélküli németbarátságában, a készen kapott német szövetség „bizonyos epigonizmussal, mechanikus szolgáltsággal” kezelésében kereste a szerinte téves politika mozgatórugóit. (Ezzel magyarázta azt is, hogy Tisza miért fogadta el az Amerika végzetes hadba lépéséhez vezető korlátlan tengeralattjáró-háborút.)¹²⁶ Azt, hogy Andrássy a világháború folyamán semmiben nem maradt el Tisza németbarátságától, Pethő nem tartotta érdemesnek kiemelni.

A Lengyelország jövőjéről kialakult vita értékelésében Pethő megjegyzései már jobban megfontolandók. Itt Tisza és Burián hosszas viták után a dualizmus és a paritás megtartásához ragaszkodott, míg a rugalmasabb Andrássy a trializmust javasolta, vagyis azt, hogy Lengyelországot önálló állami egységként kapcsolják a Monarchiához. Ezt a Pethő által legjobbnak tekintett megoldást azonban Burián késlekedése megghiúsította, mert ezzel a Monarchia elmulasztotta kihasználni a németek pillanatnyi habozását.¹²⁷

Pethő legsúlyosabb érve Tisza világháborús politikája ellen azonban kitarása a németek oldalán. Szerinte történelmi esély kínálkozott kiválni a háborúból, amikor Oroszország összeomlott, különbékét kötött, és polgárháborúba zuhant, mert ezzel a magyar külpolitikai célokat döntően meghatározó orosz fenyegetés hosszú időre lekerült a napirendről. Mivel a magyar nemzeti érdek szempontjából a világháború kifejezetten és kizárólag önvédelmi harc volt, és a ránk nézve veszélyes szomszédokat 1918 tavaszára már legyőztük (Szerbia megszállása 1915 őszén, breszt-litovszki és bukaresti különbékék 1918 tavaszán), Magyarország számára a harc folytatása okafogyottá vált. A harcot tehát már nem a saját érdekek védel-

¹²³ Ezekre már a *Három nemzedék* is hivatkozott 1920 nyarán. GOOSS, RODERICH: *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges*. Wien, 1919, L. W. Seidel ill. első magyar értékelése: FRAKNÓI, WILHELM: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*. Wien, 1919, L. W. Seidel und Sohn.

¹²⁴ PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 178-180.

¹²⁵ SZEKFÜ GYULA: Tisza István levelei. *Napkelet*, 4 (1926), 9. szám, 862.

¹²⁶ PETHŐ SÁNDOR: *Tisza István gróf*. In: PETHŐ SÁNDOR: „Viharos emberöltő”. *Hét portrait*. Budapest, [1929.] Stádium Sajtóvállalat Rt., 156. és 164-174.; PETHŐ SÁNDOR: *Andrássy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 12-14.

¹²⁷ PETHŐ SÁNDOR: *Andrássy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 14-15. A lengyel kérdésre: SZOKOLAI KATALIN: *Az osztrák-magyar kormány lengyel politikája az első világháború idején*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, különösen 33-51., 71-76. és 101-108.

mében, hanem egyedül a „pángermán téboly” szolgálatában folytattuk, pedig Pethő szerint tudni lehetett, hogy a németek totális győzelme politikai és gazdasági rabszolgaságba döntötte volna a Monarchiát. Ezért mindent el kellett volna követni a háborúból való „kiugrásra” - ha szabad ezt a második világháborúval kapcsolatos fogalmat itt is használni. Ám Tisza „rendületlenül menetelt tovább a *Schulter an Schulter* jelszavainak pszichózisában” és nyoma sem volt annak, hogy levonta volna a fenti következtetéseket. Tisza „nem találta fel magát az új helyzetben: régi dogmái és előítéletei sokkal inkább körülszegélyezték az ő látóhatárát, semhogy a valóság arányaiban észrevehette és mérlegelhetette volna azt az új lehetőséget, amely államunk és fajunk sorsára mégegyszer kecsegtető kilátásokat nyitott.” Pethő mindebből azt a következtetést vonta le, hogy Tisza korántsem volt az az „egyedül illetékes, az a kivételesen hatalmas és gondviselésszerű szellem”, mint hívei állították.¹²⁸

A kérdés jelentőségét mutatja, hogy Tisza háborús felelősségét ma többnyire már nem abban látják, hogy 1914 júliusában beleegyezett a hadüzenettel felérő ultimátum elküldésébe, hanem hogy a végletekig kitartott német „Durchhalten”-politika mellett.¹²⁹ Pethő konkrét vádjaival kapcsolatban azonban szükségesnek tűnik megjegyezni, hogy ugyan Tisza valóban a Pethő által is vázolt álláspontot képviselte és így felelőssége nem vonható kétségbe, ám a kérdéses időszakban, 1917 végén és 1918 elején már nem ő volt a Magyarország miniszterelnöke. Sőt, elsősorban Andrassy intrikáinak következtében kellett távoznia. A hatalomhoz Andrassy ezekben a döntő jelentőségű hónapokban lényegesen közelebb volt, mint az amúgy is jobbra a harctéren tartózkodó Tisza. A különbségéért ekkor semmit sem tévő Andrassy felelősségét tehát sokkal indokoltabb lett volna felvetni - ám ezt Pethő, nem meglepő módon, nem tette meg. Az is elég árulkodó, ahogy Pethő az időpontokat összekeverte. Munkájában 1917 tavaszára, az első (valódi) forradalomra tette Oroszország kiesését, amikor még valóban Tisza volt a miniszterelnök, holott az Ideiglenes Kormány folytatta a háborút, s csak a bolsevikok jelentették be békeszándékukat 1917. novemberi hatalomra kerülésük után, amikor Tisza már ellenzékben volt.¹³⁰

Pethő Sándor az 1918. őszi összeomlásért ezzel együtt elsősorban nem Tiszát hibáztatta, hanem Wekerle Sándor kormányfőt, aki „léha elvtelenséggel”, „közömbösséggel” és „vérfagyasztóan derűs cinizmussal” összezavarta a két, egyaránt követhetőnek mondott politikai irányt. Sem Tisza keménykezű, azaz a forradalmi elemekkel szemben alkalmazott erőszaktól sem visszariadó álláspontja nem érvényesülhetett, sem Andrassynak az elégedetlenkedők leszerelését célzó, kisebb engedményeket indítványozó iránya. Pethő személy szerint ugyan Andrassy elgondolását jelentette ki jobbnak, de elismerte, hogy az erő alkalmazása is sikerre vezethetett volna, ha a kellő időben és a szükséges eréllyel vetik be. Ám a miniszterelnök mindkét elképzelést lejáratta, anélkül, hogy előnyeit élvezhették volna.¹³¹

¹²⁸ PETHŐ SÁNDOR: *Andrassy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 174-178.

¹²⁹ HAJDU TIBOR: Emlékezet és valóság. A magyar politika vezérlakjai a világháborúban. *Századok*, 138. (2004) 6. szám, 1455.

¹³⁰ Attól most tekintsünk el, hogy a képviselőházi többség mögötte állt, mint ahogy a kritikus hónapok szempontjából az is mellékes, hogy az 1918. május 8-án újjáalakult Wekerle-kormányral szemben Andrassy ellenzéki, Tisza pedig barátságos álláspontra helyezkedett, ugyanis ez a breszt-litovszki és a bukaresti béke aláírását követően történt. Andrassy a hatalom közelében és részleges birtoklása idején tehát semmit nem tett a „kiugrás” érdekében. Vö.: SZALAI MIKLÓS: *Ifjabb Andrassy Gyula élete és pályája*. Budapest, 2003, MTA Történettudományi Intézete, 134-142.

¹³¹ PETHŐ SÁNDOR: *Andrassy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 18-19.

Pethő Sándor bő egy évtizeddel Tisza meggyilkolása után így foglalta össze a politikus történelmi szerepét: „Hős volt, nagy kormányzó, tüneményes pártvezér, problematikus államférfi és gyarló diplomata.” Mert Széchenyihez, Kossuthhoz, vagy akár Zrínyi Miklóshoz visszatérhetünk, kell is olykor, de Tiszához nem, így Pethő szerint Tisza István nem tartozott a nemzet nagyjainak legelső vonalába.¹³²

Szekfű Gyula és Pethő Sándor Tisza-képének vizsgálatából két eltérő múlt-értékelés és történelem-magyarázat domborodik ki. Míg Pethő egyértelműen az ifjabbik Andrassy Gyula igazát hirdette történelmi és publicisztikai eszközökkel, addig Szekfű - minden kritikus megjegyzése ellenére - közelebb állt Tisza véleményének igazolásához. (Nem meglepő, hogy a politikai pályáját Tisza munkatársaként kezdő Klebelsberg Kunó őt kérte fel egy - végül soha el nem készült - Tisza-biográfia megírására.¹³³)

Mindazonáltal Pethő szempontjainak sok eleme Szekfűnél is megtalálható. Mindketten egyértelműen helyes döntésként fogadták el a kiegyezést és a dualista rendszert a magyarság szempontjából igen kedvező lehetőségnek fogták fel. Szekfű már első, még az első világháború alatt írt olyan művében így foglalt állást, mely saját korára is kiterjedt.¹³⁴ Pethő pedig - ezúttal Szekfűnél is nagyobb ékesszólással és meggyőző erővel - két késői 1940-es publicisztikájában fejtette ki összefüggően azt a korábbi munkáiban is képviselt álláspontját, hogy nem a Hatvanhét, azaz a rendszer tehetett arról, ha a Hatvanhetesek nem használták ki a benne rejlő lehetőségeket.¹³⁵ Mindketten hasonló jellegű bírálatokkal illették a Hatvanheteseket: nem fordultak a magyar nép felé, nem karolták fel szociális és gazdasági törekvéseit, nem részesítették politikai jogokban az arra érdemeseket sem. A különbség csak abban állt közöttük, hogy míg Pethő mindezekért hevesen bírálta a Tiszákat, addig Szekfű a személyek felelősségét általános liberalizmus-kritikájával elleplezte.

Szekfű a történelmi magyar állam bukásának fő okát abban látta, hogy Széchenyi konzervatív reformpolitikáját senki nem követte. Pethő viszont, mint láttuk, úgy gondolta, hogy Andrassy volt a korban Széchenyi művének folytatója. Pontosabban csak lett volna, de - Magyarország tragédiájára - soha nem engedték hatalomra kerülni. Pethő tehát a *Három nemzedék* szempontjainak megfelelően, az ott felállított elméleti keretekbe illesztette Andrassyt, és kitöltötte a Széchenyi-utód Szekfű által üresen hagyott helyét. Tudatosan alkalmazkodott ehhez a sémához? Öntudatlanul vette át? Nem tudjuk, de ez is bizonyítja Szekfű történetpolitikai hatását, és a *Három nemzedék* valóban korszakos jelentőségét.¹³⁶

¹³² PETHŐ SÁNDOR: *Tisza István gróf*. In: PETHŐ SÁNDOR: „Viharos emberöltő”. *Hét portait*. Budapest, [1929,] Stádium Sajtóvállalat Rt., 180-181.

¹³³ PÖLÖSKEI FERENC: *Tisza István*. Budapest, 1985. Gondolat, 272-273.

¹³⁴ SZEKFŰ, JULIUS: *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie*. Stuttgart - Berlin, 1918, Deutsche Verlags-Anstalt, 183-194.

¹³⁵ PETHŐ SÁNDOR: A múlt felelőssége. *Magyar Nemzet*, 1940. február 11. és PETHŐ SÁNDOR: Végszó a múlt felelősségéhez. *Magyar Nemzet*, 1940. március 10. Megjelent még In: PETHŐ SÁNDOR: *Egy kis nép nagy gondjai. Válogatott publicisztikai írások*. Budapest, 1985, Magvető Kiadó, 206-232.

¹³⁶ Vö. Gergely András felvetésével, aki rámutatott arra, hogy a Szekfű koncepcióját szinte totálisan tagadó Németh László is Szekfűtől „tanulta” a magyar történelmet. GERGELY ANDRÁS: Németh László vitája Szekfű Gyulával. In: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Összeállította: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY. Budapest, 1985, Magvető, 73.

Pethő a középútas politikusként ábrázolt Andrassy jellemzése során átvette a meg nem értett főhős toposzát is, mely szerepet Szekfű más történeti korokban szívesen és gyakran osztotta ki kedvelt hőseinek, így mindenekelőtt a *Három nemzedék* Széchenyi-jének. (De bizonyos mértékben a „rendületlenül, a tömeghangulattól tökéletesen függetlenül, erős vallásos hittől táplált kedéllyel” dolgozó Tisza Istvánnak is.¹³⁷) Pethő érzékeny szemmel személyes indítást vélt felfedezni a történész eljárásban: Szekfű történetírásának ünnepi méltatásában úgy vélekedett, hogy a *Száműzött Rákóczi* miatt megindult hajszában szerzett sebek vitték Szekfűt közelebb a magyar reálpolitikusokhoz, Esterházy Miklóshoz, Zrínyihez, Deákhoz, Széchenyihez és Eötvöshöz, és kifejezte reményét, hogy „idővel - ha közelebb megismeri majd - független és bátor szelleme bizonyára eljut a második Andrassy Gyulához is”.¹³⁸

Bár ez nem következett be, a két történetíró értékelése a korszakról azért így sem különbözött lényegesen. Szekfű is,¹³⁹ Pethő is¹⁴⁰ pontosan tudták, hogy bár éles politikai ellentét választotta el egymástól Tisza Istvánt és ifj. Andrassy Gyulát, az egyszerre és ugyanonnan induló két államférfi alapvető céljai azonosak maradtak: a magyar nemzeti szupremácia fenntartása Magyarországon az általános választójog gyors bevezetésének megakadályozásával, a dualizmus rendszerének védelme, a Monarchia nagyhatalmi erejének megóvása a német szövetség segítségével.

Távolabbról nézve Szekfű és Pethő nézetei általában véve sem álltak olyan távol egymástól. Mindketten dunántúli katolikus középosztálybeli családból származtak, és ugyanahhoz a nemzedékhez tartoztak: Szekfű Gyula¹⁴¹ 1883-ban, Pethő Sándor¹⁴² 1885-ben született. Gondolatviláguk, értékrendjük, világnézetük alapján mindketten egyfajta reformkonzervatív, keresztény-katolikus világnézet híveinek tekinthetők, akik a magyar történelemben a Habsburgok szerepét pozitívan értékelték és szimpatizáltak a legitimizmussal is. Bár Szekfű inkább Bethlen politikai irányát követte és Pethő a legitimista ellenzék publicistája volt, egymást kölcsönösen becsülték. Szekfű 50. születésnapja alkalmából Pethő ünnepélyesen dicsőítő könyvecskét jelentetett meg a tekintélyes egyetemi tanárról¹⁴³, és a *Magyar Szemle* szerzői között is megtaláljuk; az autóbalesetben elhunyt Pethőről pedig Szekfű írt hosszú nekrológot, melyben „a barát szeretetével” méltatta író társa pályáját.¹⁴⁴ Pethő életének utolsó éveiben, a *Magyar Nemzet* megindítása után, a megváltozott európai és magyarországi helyzetben még

¹³⁷ SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920, „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., 320-321.

¹³⁸ PETHŐ SÁNDOR: *Szekfű Gyula történetírása*. Budapest, 1933, Lantos Könyvkiadóvállalat, 9-10.

¹³⁹ PL. SZEKFŰ GYULA: Pethő Sándor. *Magyar Nemzet*, 1940. szeptember 1., 6.

¹⁴⁰ PETHŐ SÁNDOR: *Andrassy és ellenfelei*. Budapest, 1924, Pallas Irod. és Nyomdai R. T., 9-12., 16., 18. és PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, 1926, Enciklopédia R.-T., 143-145.

¹⁴¹ Szekfű életrajzára pl. GLATZ FERENC: Szekfű Gyula. Nemzeti történetíró a forradalmak után. Szekfű Gyula életpályájáról. In: GLATZ FERENC: *Nemzeti kultúra - kulturált nemzet 1867-1987*. [Budapest,] 1988, Kossuth Könyvkiadó, 275-303. vagy újabban: ERŐS VILMOS: Utószó. In: SZEKFŰ GYULA: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. és a kiegészítő jegyzeteket írta: Erős Vilmos. Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 715-738.

¹⁴² Pethő Sándor életrajzára pl. PETHŐ TIBOR: Előszó. In: PETHŐ SÁNDOR: *Egy kis nép nagy gondjai. Válogatott publicisztikai írások*. Budapest, 1985, Magvető Kiadó, 5-14.

¹⁴³ PETHŐ SÁNDOR: *Szekfű Gyula történetírása*. Budapest, 1933, Lantos Könyvkiadóvállalat.

¹⁴⁴ SZEKFŰ GYULA: Pethő Sándor. *Magyar Nemzet*, 1940. szeptember 1., 5-6.

közelebb kerültek egymáshoz. Szekfű 1940-től rendszeresen jelentkezett Pethő lapjában publicisztikai írásaival, és a radikalizálódó jobboldallal szemben a *Magyar Nemzet*ben jelentette meg Szekfű híres sorozatát, a „*Valahol utat veszítettünk*”-et már Pethő tragikus halála után, 1943/44 fordulóján. Ekkorra a történelemszemléleti különbségek jelentősége elhalványodott, és a Magyarországra leselkedő veszélyekben a közös értékek és gondolatok kerültek előtérbe. Ha úgy tetszik, pályájuk a Hitler-ellenességben találkozott.

Albert B. Gábor:
A Tisza István-kép a változó középiskolai történelemtankönyvekben

Bevezető

Minden történelmi korszakban - hol tudatosan, hol nem, hol nagyobb mértékben, hol kevésbé - a történelmi hősök kultuszára is alapozták a történelemtanítást, melynek gyakorlati-pedagógiai és politikai-ideológiai okai egyaránt vannak/voltak.

A gyakorlati-pedagógiai ok: a biografikus megközelítés kiválóan szolgálja a tanuló személyiségfejlesztését, jellemképzését. Egy-egy történelmi személy cselekvéseiben, alkotásaiban, erényeiben és hibáiban keresztül a tanuló is számos értéknorma rendszeren alapuló cselekvési mintát raktározhat el, építhet be személyiségébe.

Az adott politikai rendszer ugyanakkor saját politikájának népszerűsítése érdekében a jelenből, a közelmúltból, vagy a régi történelmi korokból veszi politikai reprezentánsait.

Milyen helyet foglal el gróf Tisza István a magyar történelemtankönyvek Pantheonjában? Hogyan változott a Tisza István-kép a XX. század történelem tankönyveiben?

Tisza István tankönyvi megítélését, e megítélés változásait az összehasonlító komparatiztika teljessége nélkül, mintegy 10-12 tankönyvön keresztül vizsgáltam meg, és bár reprezentatív mintának ez kevés, talán ez is elég ahhoz, hogy Tisza István politikai pályájáról, koronkénti megítéléséről, megítéléseinek súlypontjairól, és a hangsúlyeltolódásokról árnyalt képet kapjunk.

A Horthy-korszakban

A két világháború között három meghatározó tankönyvtörténeti szakaszhatárt különböztetünk meg egymástól: az átmeneti kor tankönyveinek (1919-24), az ún. konszolidáció korabeli tankönyveknek (1924-34) és a második világháborúra készülődés idején és magának a háborúnak az idején kiadott tankönyveknek (1934-44) az időszakát. Egy-egy tankönyv megjelenése a középiskolai tanterv és végrehajtási utasításainak megjelenéséhez is kapcsolódik, mivel azonban a tanterv, a végrehajtási utasítás és a tankönyv megjelenése között több év is eltelhet, ezek a szakaszhatárok rugalmasan kezelendők.

Az átmeneti korszakban főként a dualizmus idején született, alapvetően közjogi szemléletű tankönyveket dolgoztatták át a szerzőkkel.

Tisza István munkásságával a tankönyv jelenkori fejezetei foglalkoztak, melynek a szerzők általában a „Hazánk története a kiegyezés után”, vagy „Hazánk sorsa a kiegyezés után” címet adták.

A szerzők általában adatszerűen, különösebb kommentár nélkül sorolták fel a történelmi eseményeket. Tisza első miniszterelnöksége idejéből főként a katonai kérdéseket (Ferenc József chlopy-i hadparancsát és az ezt követő parlamenti küzdelmeket), a hárszabályok megszigorítását, a parlamenti őrség megszervezését és az obstrukció letörését emelték ki.

Mindez azonban - a szerzők értékelése alapján - hozzájárult a szabadelvű párt 30 éves uralmának bukásához is.

Takáts György 1921-es tankönyve erről így írt: „Tisza István (1904) a házszabályok szigorításával és a parlamenti őrség szervezésével akarta az ellenállást megtörni, de eredménye a szabadelvű párt felbomlása lett.”¹⁴⁵

Ujházy László, a katolikus Szent István Társulat szerzője pedig ekként fogalmazott: „A házszabályrevízió akkora visszatetszést keltett országszerte, hogy a reá következő képviselőválasztáson a 30 év óta kormányzó szabadelvű párt a szövetkezett ellenzékkel (koalícióval) szemben megbukott.”¹⁴⁶

Nem változott a tartalmi felépítés a konszolidáció korában született tankönyvekben sem. A Maday Pál „Világtörténet” című tankönyvét átdolgozó Koch István-Németh József szerzőpáros (Franklin, 1930) a chlopy-i hadparancs utáni történelmi helyzetről írta: „Ekkor Tisza István gróf, ki az uralkodótól kieszközölte mérsékelt katonai reformok elfogadását, vette át a kormányt. Előbb a házszabályok szigorítását az ellenzék obstrukciója ellenére pártjával megszavaztatta, azután tiszta választással a nemzetre bízta a döntést. Az ellenzéki pártok koalícióba léptek s az 1905-i választáson többségre jutottak. Tisza a 30 éves szabadelvű pártot, hogy a koalíció nemzeti sikerét ne hátráltassa, feloszlatta.”¹⁴⁷

A pozitívista történelemszemléletre jellemző alaposággal, korabeli történelmi forrásokra hivatkozva írt a parlamenti állapotokról a Domanovszky-Kováts szerzőpáros felső kereskedelmi iskolai tankönyve:

„Ekkor (1903. okt. 28) állítja a király a kormány élére Tisza Istvánt és az ő erélyétől várja a helyzet orvoslását. Tisza a nevezetes ugrai levélben kijelentette, hogy le akarja törni a békés parlamenti munkát akadályozó obstrukciót és e célból (1904 nov. 18) államcsíny útján megtörténik a házszabályok megszigorítása. Majd parlamenti őrséget szerződött Tisza, ami az ellenzéknek annyira felizgatja, hogy (1904 dec. 13) az üléstermet szétrombolja.”¹⁴⁸

Az átmeneti tankönyvek az első Tisza-kormány bukását követő koalíciós időszak fénypontjaként említették II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatalát, de a tankönyvek e hazafias cselekedet kezdeményezőjeként Tisza Istvánt nevezték meg.

A konszolidáció időszaka a tankönyvek konszolidációjában is testet öltött. Részben a szellem-történelmi irányzat tankönyvi megerősödésével, a biografikus megközelítés és a jelenközpontúság is előtérbe került. Megváltozott a nemzeti hősök rangsora. Háttérbe szorultak az uralkodók, de a Habsburg-ellenes küzdelmek képviselői is. Olyan új hősöket kellett találni, akik megfeleltek a politikai rendszer tekintélyelvű, Habsburgokhoz hű, konzervatív szemléletű ideológiájának. A régebbi korokból választott, új nemzeti hősök (Bocskai, Bethlen, Rákóczi helyett Bethlen, Pázmány és Eszterházy Miklós, Kossuth helyett Széchenyi, majd Deák) mellett - részben a történelmi Magyarország felbomlása következtében - a hivatalos

¹⁴⁵ TAKÁTS GYÖRGY: A magyar nemzet története gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára. Athenaeum. 1921. 188.

¹⁴⁶ UJHÁZY LÁSZLÓ: A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középiszolák VIII. osztálya számra. Szent István Társulat, 1927. 296.

¹⁴⁷ KOCH ISTVÁN-NÉMETH JÓZSEF: Világtörténet. Franklin, 1930. 145.

¹⁴⁸ DOMANOVSZKY-KOVÁTS: Magyarország oknyomozó története, 1928. Felső keresk. iskolák III. évf. számára. Lampel. 126.

politika igyekezett a jelenkorból is nemzeti hősokeket keresni. Az átmeneti korszak (és részben a konszolidáció) tankönyvei Horthy Miklósban még nem láthattak új nemzeti hőst, hiszen a tankönyvek éppen a kormányzóság ideiglenes, átmeneti jellegét hangsúlyozták. A tankönyvek ezért egyrészt Apponyi Albertet, az agg. bölcs politikust, másrészt Tisza Istvánt tekintették a nemzet erős emberének, kiemelve Tisza erkölcsiségét, tehetségét, törhetetlen akaraterővel dolgozó munkabírását.

A korszak egyik leginvenciózusabb szerzője, Domanovszky Sándor egyike volt azon szerzőknek, aki nem csupán a pusztá történelmi eseményeket mutatta be, de a belső parlamenti harcok kapcsán inkább Tisza Istvánnak adott igazat. A Munkapártról és Tisza Istvánról Domanovszky inkább pozitív képet festett, szerinte ezzel a választással a nemzet békét, nyugalmat és nem folytonos közjogi harcot akart. Ugyanakkor kiemelte a szerző azt is, hogy a Munkapárt sem volt képes a békés munkára: „Hiába mutat rá Tisza és Hazai honvédelmi miniszter a világháborúval fenyegető külpolitikai helyzetre, az ellentétek ki nem küszöbölhetők. Ekkor (1912 május) következik be Tisza házelnöksége s ezzel együtt a nyílt parlamenti háború. A szocialista-pártnak az általános, titkos választói jogért rendezett tüntetését elfojtják; Tisza a véderőjavaslatot erőszakosan megszavaztatja; a zajongó ellenzékiet kizáratja és rendőri karhatalommal eltávolíttatja a képviselőházból; új, szigorított házszabályt hozat; palotaőrseget állíttat föl. Még akkor sincs semmi jele a pártok kibékülésének, midőn kitör a Balkán-háború (1912). Lukácsot az ellene emelt panama-vád (Désy Zoltán) megbuktatja és most (1913 jún. 10.) az erőskező Tisza áll a kormány élére.”¹⁴⁹

Hasonlóan foglalt állást a Mika-Marczinkó szerzőpáros is. Mika Sándor tankönyvét átdolgozó Marczinkó Ferenc a kormány és az ellenzék parlamenti küzdelmében a kormány igazát védte.

Mint írja: „A közeli élet-halál küzdelem szükségese tette a haderő fejlesztését. A magyar ellenzék azonban nemzeti vívmányok nélkül semmit sem akart megszavazni s technikai obstrukcióval tehetetlenségre kárhoztatta a képviselőházat. Gróf Tisza István mint házelnök erélyes rendszabályokhoz nyúlt, a véderőjavaslatokat megszavaztatta s az ellenálló képviselőket karhatalommal távolította el a képviselőházból.”¹⁵⁰

A két világháború közötti tankönyvek részletesen írtak az első világháború közvetlen előzményéről és a világháborúval kapcsolatban Tisza István szerepéről is.

A világháború kirobbanásának előzményeként (és részben okaként) elsősorban az antant (VII. Edvard) bekerítő politikáját, Ferenc Ferdinánd trialisztikus, a birodalom átalakítására irányuló elképzeléseit és a nemzetiségek (főként a szerbek) izgatását emelték ki.

Találunk persze olyan tankönyvet is, amely ok-okozati összefüggésben, a bel- és külpolitika egymásra gyakorolt hatásában ismertette az eseményeket.

Ezek közé tartozik a már említett Domanovszky-Kováts tankönyv is. Írtak a balkán háborúról, tudományos kézikönyvre jellemző adatfeltárást végeztek és tényösszefüggésekben prezentáltak például a haderő növelését, a dreadnoughtok építését, a Balkán háborút, a közjogi harcokat. A szerzők megemlítették a külföld megváltozott magyarságképét (melyet az 1914-es delegációhoz kötöttek), részletesen írtak Andrásynak a német-olasz szövetség fenntartására, és Károlyi Mihálynak a francia-orosz barátság ápolására irányuló politikájáról. Említést tettek a Miklósy magyar g. kath. püspök elleni debreceni bombamerényletről, melynek szálai

¹⁴⁹ DOMANOVSZKY-KOVÁTS: Magyarország oknyomozó története, 1928. Felső keresk. Iskolák III. évf. számára. Lampel. 127.

¹⁵⁰ MIKA SÁNDOR-MARZINKÓ FERENC: Világtörténelem VII. osztály, Lampel, 1930. 153.

Romániába nyúltak, a horvát és oláh nemzetiségi mozgalmakról, Tisza eredménytelen alkudozásairól az oláh nemzetiség vezetőivel. A tankönyv írt a nagyszerb propagandáról, az oláh és horvát nemzetiségi mozgalmakról és Ferenc Ferdinánd meggyilkolásáról.

A Horthy-rendszer tankönyvei változó terjedelemben és hangsúllyal, de fontosnak tartották megemlíteni Tisza István háborúellenes állásfoglalását is.

A Mika-Marczinkó tankönyv erről így fogalmazott: „Tisza István - már mint magyar miniszterelnök - a koronatanácsban ellenezte a háborút, de kitörése után világosan látva azt, hogy itt hazánk létéről van szó, teljes erejével rajta volt, hogy a nagy küzdelmet sikerrel harcoljuk végig.”¹⁵¹

Domanovszky III. osztályos tankönyve (Királyi Magyar Egyetemes Nyomda) Tisza háborúellenes szerepéről pedig az alábbiakat írta: „1914 június végén a trónörökös Szarajevóban a nagyszerb eszme rajongói meggyilkolták. A háborút már föltartóztatni nem lehetett. TISZA ISTVÁN miniszterelnök ugyan a monarchiát nem tartotta fölkészültnek a fegyveres leszámolásra, de amikor a békés megoldás lehetetlenné vált, teljes lélekkel azon fáradozott, hogy nemzetét megalázás nélkül vezesse ki a borzasztó küzdelemből.”¹⁵²

A Koch-Németh szerzőpáros kiemelte Tiszának a nemzetiségek megbékélésére irányuló kísérletét, és a háború közvetlen előidézőjeként a szerb aknamunkát és Károlyi Mihálynak a hármasszövetséggel szembeni politikáját hangsúlyozta: „Tisza látta a világháború közelségét, békejobbot nyújtott a horvátoknak, a nemzetiségeknek. De a külföldi nagyszerb, dákóromán és cseh-tót agitáció a nemzetiségi túlzókat magával ragadta, ők már Magyarország feldarabolására törtek. Ugyanakkor a 48-as párt vezére, Károlyi Mihály gr. a delegációban támadta a Hármasszövetséget s a francia-orosz ántánt mellé állt. A szarajevói gyilkosság feltárta a szerb aknamunkát, de azért Tisza kerülni akarta a háborút és békés megoldást sürgetett a király előtt és Berlinben. A hadüzenet a magyar pártok között létrehozta a parlamenti békét s a magyar nemzet Tisza férfias vezetése alatt a legnagyobb önfeláldozással vett részt a háborúban.”¹⁵³

A már többször említett Domanovszky-Kováts tankönyv a bécsi külügyi hivatal titkos okmányai közzétételének ismeretében egyértelműen felmentette Tiszát a háborús felelősség alól. Mint írták: „A bécsi külügyi hivatal titkos okmányainak (1919-ben való) közzététele után most már ismeretes és kétségen kívül megállapítható, hogy Magyarországnak, illetőleg akkori kormányelnökünknek, Tisza Istvánnak milyen szerepe volt a háború közvetlen kitörésekor. Ez okmányok elárulják Bécs háborús szándékát, de minden vonatkozó okmány igazolja, hogy Tisza ellenezte a háború felidézését. Ő is tudja, hogy az általános európai helyzet előbb-utóbb elkerülhetetlenné teszi a háborút, de ismételten hangsúlyozza, hogy a jelen esetben a háborús megoldást ellenzi (1914 júl 7-i közös min. tanácsülés jegyzőkönyve). Ilyen értelemben tesz másnap írásos előterjesztést a királynak, amelyben többek között azt írja, hogy a kizárólagosan és agresszíven háborús megoldásért a felelősséget nem viselhetném. Tisza, az egyetlen magyar ember a közös minisztertanácsban egyedül állott e felfogásával.”¹⁵⁴

¹⁵¹ MIKA SÁNDOR-MARZINKÓ FERENC, 153.

¹⁵² DOMANOVSKY SÁNDOR: Magyarország története. III. o. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 203.

¹⁵³ KOCH-NÉMETH, 147.

¹⁵⁴ DOMANOVSKY-KOVÁTS, 133.

A tankönyv egyébként a szerb provokációt tette közvetlenül felelőssé, pokoli színjátéknak nevezve azt, majd kiemelte hazánk aktív szerepét a háborúban, azt, hogy az antant a Monarchia azonnali szétrobbanását jósolta, ezzel szemben még az ellenfelek tiszteletét is kivívta a magyar nemzet. „Erőfeszítésünkkel megmutattuk, mi a magyar állam” - mondta Tisza.

Az 1934 után megjelent tankönyvek közül álljon itt példaként az Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület által 1940-ben megjelent VI. osztályos középiskolai tankönyve. A szerzők, Dr. Jánossy István és Dr. Varga Zoltán végig pozitív Tisza képet rajzoltak, a házszabályreformot az obstrukcióval szembeni szükséges és nélkülözhetetlen lépésnek tekintették, amely „a parlamenti élet szabadságát és a nyugodt munka lehetőségét” hivatott biztosítani a „kisebbség erőszakos fellépésével” szemben. A szerzők az ellenzék tettelegességig menő heves obstrukcióval illették.¹⁵⁵ A tankönyv bemutatja a munkapárt hatalomra jutását, tényszerűen, adatszerűen ismertette Tisza ténykedését. „Tiszát az a meggyőződés vezette, hogy erélyes fellépésével nemzete érdekeit szolgálja s éppen ezért nem törődött az ellene intézett szenvedélyes támadásokkal, sőt még az a revolveres merénylet sem térítette le útjáról, melyet egyik függetlenségi képviselő követett el ellene.”¹⁵⁶

A világháború kitöréséről, Ferenc Ferdinánd meggyilkolásáról részletesen, ok-okozati összefüggéseiben írtak a szerzők. A háborús hangulat című alfejezetben pedig nemcsak Tisza István szerepéről, háború ellenes fellépéséről tájékoztattak, hanem Conrad vezérkari ezredes, Berchtold külügyminiszter és Vilmos német császár álláspontjait is ismertették. Conrad kezdetben támogatta a háborút, de felismerte azt, hogy a monarchia Szerbia összes szövetségeseivel összetűzésbe kerül. Berchtold inkább támogatta az annexiót. Vilmos német császár dinasztikus érzelmében mélyen sértve támogatta a monarchiát, bár ő kezdetben csak diplomáciai segítségre gondolt. - tudhatjuk meg a tankönyvből. „Tisza István gróf, aki a háború kitörése idején Magyarország miniszterelnöke volt, határozottan szembeszállt a megelőző háború gondolatával. Tisza fellépése azonban nem térítette el Berchtoldot attól a szándékától, hogy erélyesen lépjen fel.” „Tisza István azonban látta a háború veszélyeit s hosszas vonakodás és többszöri tárgyalás után csak akkor egyezett bele az erélyesebb hangú ultimátum elküldésébe, midőn arra hivatkoztak előtte, hogy a monarchia gyengesége következtében elveszthetné Németország szövetségét,”¹⁵⁷

A két világháború közötti tankönyvek említést tettek a választójogi kérdéstről is.

Takáts György 1921-es tankönyve a legfőbb politikai kérdésnek tekintette azt. Mint írta: „A legfőbb politikai kérdés a háború előtt s a háborús években is az általános választójog volt. Ebben a kérdésben támadt nézeteltérés miatt gróf Tisza István 1917. május havában lemondott. (Tisza elég nagy mértékben ki akarta terjeszteni a választói jogot, de az általános és egyenlő választói jognak ellene volt.)”¹⁵⁸

A választójogi kérdéstről a Koch-Németh páros így írt: „IV. Károly király engedett az ellenzék követelésének s Tiszát az általános titkos választójog visszautasítása miatt lemondatta és az

¹⁵⁵ JÁNOSSY ISTVÁN-VARGA ZOLTÁN: A legújabb kor története. A középiskolák VI. osztálya számára - Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület. 1940. 165.

¹⁵⁶ Uo. 166.

¹⁵⁷ Uo. 150.

¹⁵⁸ TAKÁTS, 190.

ellenzéki kisebbségek koalíciójára bízta a kormányt (előbb Esterházy M., majd Wekerle S., 1917-18). Tisza a többséggel támogatta a kormányt minden állami és hadiszükséglet kérdésében, de a választójognál nem engedett.”¹⁵⁹

Végül nézzük meg azt, hogy a két világháború közötti tankönyvek miként mutatták be a forradalmakat, a Tisza-Károlyi kontrasztot és Tisza István meggyilkolását?

A forradalmakat általában a tankönyvek negatívan ítélték meg, Károlyit gyenge kezűnek, naivnak, antant barát politikusnak igyekeztek beállítani. Ujházy 1927-es tankönyvében mély Károlyi ellenesség tükröződik: „elrendelte az összes arcvonalakon a fegyverletételt s ezzel Magyarországot kiszolgáltatta ellenségeinek.”¹⁶⁰ A szerző a forradalmárokat tette felelőssé Tisza meggyilkolásáért. Mint írja: „Ezt a győzelmet azonban bemocskolta Tisza István gróf vérével, akit a nemzeti tanács béreltjei gyilkoltak meg, hogy ne állhassa útját a további fejleményeknek.”¹⁶¹

Takáts György ekképp fogalmazott: „Gróf Tisza Istvánt, akinek hatalmas kezétől féltek, a forradalmi lázadás által felszínre került kétes elemek hatalomrajutásuk első napján elgyilkolták.”¹⁶²

A Mika-Marczinkó-féle tankönyv enyhébben fogalmazott: „A háború elvesztésére Budapesten felbomlott minden rend s kitört az októberi forradalom. Tisza Istvánt meggyilkolták s IV. Károly király gróf Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnöknek, aki radikálisokból és szocialistákból állította össze minisztériumát.”¹⁶³

A Koch-Német szerzőpáros így írt Tisza meggyilkolásáról: „Okt. 31-én Budapesten is forradalmi kormány alakult Károlyi Mihály elnöklete alatt, Tisza Istvánt orvul megölték s a tényleges hatalmat a munkás- és katonatanácsok kezdték gyakorolni.” (148)

A két világháború közötti tankönyvek közül a legradikálisabban a Jánossy-Varga szerzőpáros fogalmazott. Károlyit radikálisnak nevezték, aki nyíltan hirdette az antanttal való együttérzést, amikor a szerbek és az oláhok Magyarország szétdarabolására törekedtek. Az elégedetlen tömegek és a hazaszökött katonák élére állt. A Tisza gyilkosságáról pedig az alábbi megrendítő sorokat olvashatjuk: „A forradalmi idők első tette a háborús felelősséggel méltatlanul vádolt Tisza István gróf meggyilkolása volt: október 31-én délben néhány forradalmár benyomult Tisza lakásába, akit felesége és unokahúga szemeláttára agyonlőttek. Tisza jól tudta, mi vár rá, de nem menekült, bár erre lehetősége lett volna. Halálában is az volt, aki életében, egyenes, meg nem alkuvó. Vele az egyetlen erőskezű ember is sírbaszállott, aki még képes lett volna e súlyos idők megpróbáltatásai idején az állam kormányát kezében tartani.”¹⁶⁴ És a kontraszt, Károlyi megítélése: „A Károlyi kormány azonban nem tudta a bomlást megakadályozni. Károlyi gyenge és tehetségtelen ember volt. Munkatársait sem tudta megválogatni.”¹⁶⁵ Megemlíti a tankönyv még Linder Béla hadügyminisztert, aki kijelentette, hogy nem akar többé katonát látni. A szerzők Károlyit a békebarát jogelvekben naivan hívó embernek, a Tanácsköztársaságot pedig kommunista diktátorok és terrorcsapatok uralmának állították be.

¹⁵⁹ KOCH-NÉMETH, 147.

¹⁶⁰ UJHÁZY, 318.

¹⁶¹ Uo. 318.

¹⁶² TAKÁTS, 191.

¹⁶³ MIKA-MARCZINKÓ, 154.

¹⁶⁴ JÁNOSSY-VARGA, 170.

¹⁶⁵ Uo., 170.

1945 után

A személyekhez kötött történelmi újraértékelésre kiváló példa a Tisza-kép 1945 utáni megváltozása, mely abban mutatkozott meg, hogy a magyar Pantheon háború utáni újjárendezésében Tisza István alakja háttérbe szorult.

A Szent István Társulat szerzői között új szerző debütált: Dr. Iván János, aki a „Magyarország története a szatmári békétől napjainkig” című könyvében már inkább negatív megítélésű Tisza István. A tankönyv egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a társadalmi kérdésekre. A néhány száz mágnás közt megemlíti a tankönyv a két Andrássyt és a két Tiszát, akik részt vettek a politikai életben, de - mint ahogy a tankönyv fogalmazott - „nem tudták azt kiemelni a közjogi harc örvényéből, mert majdnem teljesen alkalmazkodtak a középnemes dzsentri gondolkodásához.”¹⁶⁶ Később pedig a dzsentri társadalmi és politikai szerepéről igen negatív jellemzést ad a szerző.

A tankönyv Tiszát keményakaratúnak nevezte, és a házszabályok megsértését róta fel legfőbb hibájaként. Mint írta: „Tisza a házszabályok megsértésével akarta letörni a felelőtlen és elvadult obstrukciót. ... Ezután Tisza tiszta kézzel folytatta le a képviselőválasztást,”¹⁶⁷

A választójoggal kapcsolatban - míg a két világháború közötti tankönyvek reformernek állították be Tiszát, kiemelve azt, hogy pl. „Tisza elég nagy mértékben ki akarta terjeszteni a választói jogot, de az általános és egyenlő választói jognak ellene volt” - addig az 1947-es tankönyv az általános választójog bevezetésének szükségességéről írt, és annak megakadályozóját vélte felfedezni Tiszában.

Amíg a két világháború közötti tankönyvek nem tartották fontosnak kiemelni az ipari és mezőgazdasági proletárság társadalmi és gazdasági reformtörekvéseit, és a nyugat-európai általános választójogot, addig Iván János 1947-es tankönyve ezt már fontos tartalmi elemnek tekintette: „Az általános választójogot azonban megakadályozta a munkapárt feje, gr. Tisza István. Tisza a magyarság vezetőszerpét féltette saját országában, ha a nemzetiségi tömegek is választójoggal rendelkeznek. Nem vette észre, hogy az elavult választási keretek éppen az alföldi színmagyar agrárproletár tömegeket zárták ki a választójog gyakorlásából. Emellett Tisza ellenezett minden földbirtokreformot. Az alföldi agrárszocialista mozgalmakban ő és az uralkodó közvélemény csak izgatók munkáját látta. Mint meggyőződéses liberális ellenezte a parasztosztály megszervezését és a kizsákmányoló árutőzsde megszabályozását is.

.... A tüntető tömeget Tisza katonai erővel oszlatta szét. Tisza közben a románokkal tárgyalásba bocsátkozott, hogy a nemzetiségek és a magyarság közötti feszültséget enyhítse, de az egyezkedés nem járt eredménnyel. Eredménytelenül végződött a horvátokkal folytatott tárgyalása is.”¹⁶⁸

A tankönyvben az első világháború előzményeit is a két világháború közötti tankönyvektől eltérő aspektusból tárgyalta a szerző. Az első világháború közvetlen előzményének legnagyobb problémája a német imperializmus volt, és nem VII. Edvard bekerítő politikája, Ferenc Ferdinánd trialisztikus elképzelése, vagy a nagyszerb nacionalizmus.

¹⁶⁶ DR. IVÁN JÁNOS: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. Szent István Társulat, 1947. 75.

¹⁶⁷ Uo., 74.

¹⁶⁸ Uo. 101.

A szerző ugyan említést tett arról, hogy Tisza István ellenezte a Szerbia elleni háborút, de az 1918-as forradalmat már öszirózsás forradalomnak nevezte és említést sem tett Tisza István meggyilkolásáról.

A demokratikus átalakulás nevezetes tankönyve Kosáry Domokos-Mérei Gyula: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig c. könyve, mely a gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára 1945-ben jelent meg a SZIKRA kiadásában.

A Tisza Istvánról szóló rész szerzője Mérei Gyula, aki először az obstrukció kapcsán írt Tiszáról.

A tankönyv a szabadelvű párt bukásáról azt írta, hogy az megérett az elmúlásra. Nem oldotta meg a társadalmi kérdéseket. Mindez nem változott sem a koalíció, sem a munkapárt uralma alatt. Mindezek okát a tankönyv a „nemesi osztály, a liberális kapitalizmus és a szabadelvű mezbe öltöztetett rendi-nemesi gondolkodás”-ban vélte felfedezni.

A közjogi harcok helyett már más kérdéseket kellett volna megoldani. - konstatálta a szerző.

A választójog kiterjesztésének szükségességét ecsetelte a tankönyv, és ennek megakadályozójának főként Tiszát és a munkapártot, de a többi pártot is megnevezi: „Demokratikus szellemű, általános, titkos választójog még idejekorán bejuttatta volna a politikai életbe mindazokat a társadalmi rétegeket, amelyek eddig kívül rekedtek. Ezt a törekvést támogatta a szociáldemokrata párt, Jászi Oszkár polgári radikálisai, Vázsonyi Vilmos polgári demokrata pártja és teljes erővel állt mellé Justh Gyula függetlenségi pártja. Nem volt mellette nacionalista és rendi-nemesi felfogása miatt Tisza István és a munkapárt. Nem kellett az általános titkos választójog a többi pártoknak sem, hiszen ez veszélyeztette volna a „nemesi” osztályuralmat. A választójog reformjából nem is lett semmi. Az osztályuralom fennmaradt, s még mindig az 1874-iki választójog alapján folytak le a választások.”¹⁶⁹

Az 1945-ben megjelent tankönyv az I. világháborúért a német imperializmust tette felelőssé: „A porosz gőg, a német felsőbbrendűség tévhite, a másokon való uralkodás vágya, szoros összefüggésben a német kapitalizmus törekvéseivel, teljesen elvakulttá tette a német külpolitikuskat.”¹⁷⁰ „Németország magával rántotta őt minden ballépésbe.” Mármint a Monarchiát. „A magyar kormányok mindezt nem vették észre és bíztak a német szövetségben.”¹⁷¹ Még azt sem vették észre, hogy a német balkáni terjeszkedés sérti a magyar érdekeket, az önálló magyar lét alapjait.

Ezekkel a gondolatokkal a tankönyv hevesen bírálta az uralkodó elitet. Tisza háborúval szembeni állásfoglalásáról pedig ekképp írt: „Tisza István magyar miniszterelnök ugyan két emlékiratban is óvta az uralkodót a Szerbia elleni háborútól, de az 1914 július 18-i közös minisztertanácson, valószínűleg a bécsi német nagykövet rábeszélésére is, a németek erejében bízva és az adott politikai és társadalmi rendszer megvédését minden eszközzel szükségesnek látva, hozzájárult a Szerbiához intézendő ultimátumhoz.”¹⁷²

¹⁶⁹ KOSÁRY DOMOKOS-MÉREY GYULA: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára, Szikra, 1945. 114.

¹⁷⁰ Uo. 147.

¹⁷¹ Uo. 147.

¹⁷² Uo. 148.

Az 1962-es tanterv alapján készült tankönyvek közül nézzük meg Balogh Endre: Történelem a gimnázium IV. osztálya számára című munkájának 1974-es kiadását. (Tankönyvkiadó. 1974.)

A tankönyvben Tisza István megítélése kapcsán új elemként szerepelt az, hogy Tisza miként viszonyult a munkásmozgalmakhoz. Az érélyes rendteremtés már nemcsak a parlamenti ellenzék ellen történt, de mint ahogy a könyv fogalmazott, a vasutasok országos bérsztrájkja ellen is.

A tankönyv írt a kormányzati válságról, valamint a koalíció behódolásáról és csődjéről is.

A reakció fokozódása című alfejezet pedig száznyolcvan fokos fordulattal a Nemzeti Munkapárt uralmát igencsak negatív színben ábrázolta: „Az 1910. évi választások eredményeként kormányra került Nemzeti Munkapárt fő feladatának a képviselőházi ellenzék megrendszabályozását, a demokratikus erők elnyomását és a háborúra való felkészülést tartotta. Az ellenzékkel való leszámolás idejét Tisza házelnökké választása jelezte 1912. május 22-én.”¹⁷³

Tisza házelnökké választására a válasz az 1912. május 23-iki felkelés (vérvörös csütörtök)

A negatív Tisza-képet a kiegészítő szöveg tette teljessé, mely apró betűs ugyan, mégis kiemelt forrásként szerepelt. Az apró betűs kiegészítő szövegrészben a Népszava 1912. május 23-i eseményéről szóló tudósítást olvashatta a tanuló: „De az Országház elé nem lehetett eljutni. Gyalogos és lovas rendőrök, szuronyt szegező bakák és kivont karddal ölésre készen álló huszárok zárták el az utcákat. ... A nép az erőszak ellenére is el akart jutni az országház elé. Ekkor a vad rendőrkozások vágni, löni kezdték az embereket. Több se kellett. A felbőszült tömeg szembefordult a rendőri fenevadakkal.”¹⁷⁴

A világháború kirobbanásáról és Tisza háborúval kapcsolatos állásfoglalásáról ekképp írt a szerző: „A merénylet hírére a Monarchia diplomáciája és vezérkara azonnal a Szerbia elleni háború mellett foglalt állást. De a végleges döntéshez a magyar uralkodó osztályok hozzájárulása nélkülözhetetlen volt. Tisza István magyar miniszterelnök azonban aggodalmaskodott. A háborút és Szerbia „megrendszabályozását” nem kifogásolta, de az időpontot alkalmatlannak tartotta. Emellett határozottan ellenezte Szerbia anektálását, mert ez a Monarchia szláv lakosságának növekedését és a magyar uralkodó osztályok befolyásának csökkenését eredményezte volna. A német imperialisták háborús felkészültsége és nyomása végül is meggyőzte Tiszát, s hozzájárult az eleve elfogadhatatlan ultimátum elküldéséhez. Ettől kezdve következetesen kitartott a háború mellett.”¹⁷⁵

A Tisza István megítélése Károlyi Mihállyal összefüggésben is megváltozott. Tisza merevségét, konokságát, hajthatatlanságát hangsúlyozta a tankönyv.

Hiába írt a tankönyv Tisza háború ellenességéről, mégis az ismétlések, a durva oldalvágások azt sugallják, mintha Tisza mégis, már a háború elejétől fogva háború párti lett volna.

„Az uralkodó osztályok többsége azonban kitartott a német szövetség és Tisza István háborús politikája mellett, mereven elutasított minden, a Monarchia szerkezetét érintő jogi vagy társadalmi reformot és különbéke-kísérletet. Ez a merevség azonban összetűzésre vezetett a Ferenc József halála után trónra lépő IV. Károly királlyal (1916-18), aki különbékekötéssel, szabadelvű reformokkal és nemzeti engedményekkel szerette volna birodalmát megmenteni és a forradalmat elkerülni.”¹⁷⁶

¹⁷³ BALOGH ENDRE, Történelem a gimnázium IV. osztálya számára, Tankönyvkiadó. 1974. 47.

¹⁷⁴ Uo. 48.

¹⁷⁵ Uo. 89.

¹⁷⁶ Uo. 92.

„Magyarországon maga Tisza István is kénytelen volt elismerni a képviselőházban a háború elvesztését (okt. 17).

Balogh a Monarchia bomlásának egyik okát is Tisza merev és hajthatatlan külpolitikájában látta. Mint írja: „Tisza merevsége és hajthatatlansága a külpolitikában is megnyilvánult... Tisza bel- és külpolitikai tekintetben egyaránt mutatkozó konoksága elősegítette a monarchia bukását. Igaz az is kétséges, hogy ekkor már engedményekkel megakadályozható volt-e a bukás.”¹⁷⁷ Haláláról pedig csak annyit közöl, hogy forradalmi érzelmű emberek megölték.

Napjainkban

Végül érdemes fellapoznunk egy napjainkban is használt - talán a legismertebb középiskolai tankönyvet, Závodszy Géza többször átdolgozott tankönyvét -, annál is inkább, mivel az 1993-as és a 2004-es tankönyvi fejezet összevetése kapcsán Tisza István politikájának rendszerváltozás utáni megítélése, a megítélés folyamatos változásai is nyomon követhetők.

A szerző „A dualizmus válsága” című fejezetben az obstrukció kapcsán tett először említést Tisza Istvánról.

Az 1993-as kiadás az alábbiakban összegezte Tisza István politikáját:

„...Tisza erőszaktól sem visszariadó vezetésével a főnálló viszonyok változatlan megőrzésére és a katonai fölkészülés fokozására törekedett.” ... A politikai életet mind a parlamentben, mind az utcán az ellenzék, a baloldali mozgalmak letörése jellemezte.”... Amikor 1912. május 22-én Tiszát házelnökké választották az ellenzékkel való leszámolás leplezetlen szándékával, a Justh-párt, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok szövetsége jegyében hatalmas tömegmegmozdulás zajlott le. (május 23., „rohanó nép, puska lövések, rendőr, tört üvegek, népszava, forradalom” - jegyezte föl Babits Mihály.)¹⁷⁸

A 2004-es kiadás terjedelmében is többet foglalkozott Tiszával, mely a politikus megváltozott, inkább pozitív megítélését igazolja.

Már nem azt írja a szerző, hogy „erőszaktól sem visszariadó vezetésével a főnálló viszonyok változatlan megőrzésére és a katonai fölkészülés fokozására törekedett”, hanem azt hogy Tisza erélyes, erőszaktól sem visszariadó vezetésével a főnálló egyensúly megőrzésére és a katonai fölkészülés fokozására törekedett.”

A szerző a 2004-es kiadásban már fontosnak tartotta beemelni a szöveggörnyezetbe a „Tisza a nagy formátumú politikus mindenki másnál tisztábban látta” szószerkezetet. Mint írja: „... Tisza, a nagy formátumú politikus mindenki másnál tisztábban látta a magyar hegemonia (túlsúly) törekeny voltát. Ezért ellenezte a választójog kiterjesztését, mielőtt a magyar középosztály, létszámban is, kellően meg nem erősödik. Nem minden alap nélkül gondolta úgy, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia nélkül nincs szent istváni Magyarország, a német szövetség nélkül pedig nincs Osztrák-Magyar Monarchia.

¹⁷⁷ Uo. 151.

¹⁷⁸ ZÁVODSZKY GÉZA: Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993. 256-257.

Tisza nem idegenkedett a munkásosztálytól, ellenkezőleg, az asszimiláció fő erejét és a középosztály utánpótlásának egyik forrását látta benne. Hajlott arra, hogy gesztusokat tegyen a legnagyobb magyarországi kisebbségnek, a románságnak. A belső egyensúlyt szerinte veszélyeztető ellenzéket a parlamentben, a baloldali mozgalmakat az utcán, vaskézzel letörte.”¹⁷⁹

Zárszó helyett

Az előadás végén - mint ahogy lenni szokott - általában összegzést, következtetések megfogalmazását várják a referenstől. Az összegzéstől és a következtetések megfogalmazásától ezúttal eltekintek, részben azért, mert a tankönyvek önmagukért beszélnek, részben pedig azért, mert nem feladatomban az ítéletalkotás.

A tankönyvekre minden korban nemcsak a politika, de a tudomány álláspontja/álláspontjai is rányomják a bélyegüket. A tankönyvekből tanuló korosztály azt a történelmi tudatot teszi magáévá, melyet az adott korszak politikai rendszere elvár, értéknek tekint, és a tudomány adott álláspontja azt visszaigazolja.

Remélni tudom csak, hogy néhány tankönyvi szöveg ismertetésével magáról a történelmi korról is megfelelő képet alkothattunk.

Felhasznált irodalom:

Takáts György: A magyar nemzet története. Gimnáziumok, reáliskolák és leánygimnáziumok VIII-ik osztálya számára. Athenaeum. 1921.

Ujházy László: A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középiskolák VIII. osztálya számára. Szent István Társulat, 1927.

Koch István-Németh József: Világtörténet. Franklin, 1930.

Domanovszky-Kováts: Magyarország oknyomozó története, 1928. Felső keresk. iskolák III. évf. számára. Lampel.

Mika Sándor-Marczinkó Ferenc: Világtörténelem VII. osztály, Lampel, 1930.

Domanovszky Sándor: Magyarország története. III. o. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Jánossy István-Varga Zoltán: A legújabb kor története. A középiskolák VI. osztálya számára Országos Református Tanáregyesület és az Országos Evangélikus Tanáregyesület. 1940.

Dr. Iván János: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig. Szent István Társulat, 1947.

Kosáry Domokos-Mérei Gyula: Magyarország története a szatmári békétől napjainkig a gimnáziumok VIII., a líceumok, gazdasági középiskolák és a tanító-(nő)-képző intézetek IV. osztálya számára, Szikra, 1945.

¹⁷⁹ ZÁVODSZKY GÉZA: Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 249.

Balogh Endre, Történelem a gimnázium IV. osztálya számára, Tankönyvkiadó. 1974. 47.

Závodszy Géza: Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.

Závodszy Géza: Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004.

Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása a középiskolai tankönyveinkben. Tankönyvkiadó, 1976.

- # -